

ГОДИШЊАК

за ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ
ANNUAL of SOCIAL HISTORY

Година XXXII
Свеска 2
Београд, 2025.

Годишњак за друштвену историју
основао је проф. Андреј Митровић 1994. године

Издавач

Удружење за друштвену историју

Главни и одговорни уредник

Милан Ристовић

Заменик главног и одговорног уредника

Немања Радоњић

Редакција

Миле Бјелајац (Институт за новију историју Србије, Београд), Радина Вучетић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Горан Милорадовић (Институт за савремену историју, Београд), Радивој Радић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Милан Ристовић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду),
Дубравка Стојановић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду)

Иностранци чланови редакције

Снежана Димитрова (Југозападни универзитет Неофит Рилски, Благоевград),
Јан Пеликан (Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг), Тетсуја Сахара
(Меици Универзитет, Токио), Ханес Грандиц (Хумболтов Универзитет, Берлин),
Јово Миладиновић (Универзитет у Констанцу)

Секретар издања

Сања Лукић

Editorial Board

Mile Bjelajac (Institute for Recent History, Belgrade), Radina Vučetić
(Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Goran Miloradović
(Institute for Contemporary History, Belgrade), Radivoj Radić (Faculty of Philosophy, University
of Belgrade), Milan Ristović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Dubravka Stojanović
(Faculty of Philosophy, University of Belgrade)

Foreign Members of the Editorial Board

Snežana Dimitrova (South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad),
Jan Pelikan (Faculty of Arts of Charles University, Prague), Tetsuya Sahara
(Meiji University, Tokyo), Hannes Grandits (Humboldt University, Berlin),
Jovo Miladinović (University of Konstanz)

Secretary of the Edition

Sanja Lukić

Адреса редакције

Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет, Одељење за историју,
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
телефон: 011/3206-280

Address

Annual of Social History, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju,
Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telephone: 011/3206-280

e-mail: g.drustvena.istorija@gmail.com

<http://www.udi.rs>

Ова свеска Годишњака за друштвену историју изашла је захваљујући финансијској подршци
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

**ГОДИШЊАК ЗА
ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ**

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. XXXII, свеска 2, 2025.

Београд, 2025.

Лектор
Оливера Величковић

Коректура и превод резимеа
Маша Милорадовић

Насловна страна
Никола Костандиновић

Илустрација на насловној страни
Екскурзија ученика саобраћајне школе у Бугарску, 1960,
Историјски архив Београда

Тираж
150

Припрема и штампа
„Чигоја штампа“ Београд, Студентски трг 13
e-mail: office@cigoja.rs

Ослобођено пореза на промет мишљењем Министарства за науку и технологију
Републике Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

САДРЖАЈ

CONTENTS

Студије

Essays

- Perica Hadži-Jovančić, PhD,
Street Children, Juvenile Delinquency and the Limits of Legal and Social Reforms in the Kingdom of Yugoslavia, 1918–1941 7
др Перица Хаџи-Јованчић,
Деца улице, малолетничка делинквенција и границе правних и социјалних реформи у Краљевини Југославији, 1918–1941.
- др Никола Крстовић,
У очима других: Томас Џеферсон 37
Nikola Krstović, PhD,
In the eyes of others: Thomas Jefferson

Из истраживања

Research

- др Никола Мијатов,
Идеологија Савеза Сокола Краљевине Југославије: између физичке културе и секуларне религије (1930–1941) 63
Nikola Mijatov, PhD,
Ideology of the Union of Falcons of the Kingdom of Yugoslavia: Between physical culture and secular religion (1930–1941)
- МА Лука Роскић,
„Немачки војник одговара издајницима“ – писање бечког издања листа Фелкшиер беобахтер о Априлском рату 83
Luka Roksić, MA,
“The German soldier answers the traitors” – The Viennese edition of the Völkischer Beobachter on the German invasion of Yugoslavia

Баштина

Heritage

- МА Павле Игњатовић,
Македонско питање: култура и политика 101

О идејама и књигама
On Ideas and Books

др Милан Радовановић, <i>Друштвена историја у фокусу LI</i>	111
МА Слободан Мандић, <i>Прикази сајтова (Web адресар) XLIX</i>	117
<i>Упутство за предају рукописа</i>	123
<i>Submitting manuscripts</i>	129

UDC 343.85:343.22-053.6(497.1)“1918/1941”
316.624-053.6(497.1)“1918/1941”

Perica Hadži-Jovančić, PhD,
Fellow of Gerda Henkel Foundation (Germany),
Visiting Research Fellow at
University College Dublin (Ireland)
pericahj@yahoo.com; perica.hadzi-jovancic@ucd.ie

Оригинални научни рад
Примљен: 13.12.2025.
Прихваћен: 20.12.2025.

Street Children, Juvenile Delinquency and the Limits of Legal and Social Reforms in the Kingdom of Yugoslavia, 1918–1941¹

Abstract: *This article discusses the impact of government measures for addressing youth criminality and the wider problem of child protection in the Kingdom of Yugoslavia before the Second World War, at the same time detailing the motives that underpinned government intervention in these years. Focusing on both the social and legal aspects of dealing with juvenile delinquency, it suggests that, while the experts' and governments' legal approach, inspired by contemporary European trends, placed Yugoslavia among the countries with a modern understanding of child protection in the interwar period, there was overall little concern about the implementation of social programmes for preventing delinquency and assisting released minors.*

Key Words: Kingdom of Yugoslavia, History of Crime, Juvenile Delinquency, Criminal Code, Penal System, Reformatories, Social Protection of Children.

In the winter of 1919–1920, it was hard to tell whether Milan Makismović was twelve or seventeen. Most likely, he was fourteen. He was short and skinny, with a flat head on the sides, which explained his street nickname – Pikavac [cigarette butt in Serbo-Croatian]. He knew neither father nor mother. He lost count of years, but

¹I would like to thank Professor Simon Constantine (University of Wolverhampton) and Dr Maja Korać-Sanderson (Research Affiliate, Belgrade University) for suggestions and comments.

thought that he had been a thief for at least seven years. He ended up in prison for the first time in 1914, just before the outbreak of war, for robbing a woman of 5.000 dinars in Niš. After the war, a new country brought new opportunities for opportunists, and, in 1919, Pikavac ended up in prison in Zagreb. However, he escaped by squeezing between the iron bars of the window. That winter, he robbed three retail shops in Belgrade city centre, all in one night, together with two other youngsters, an 18-year-old Roma boy called Milan Čamora, a known thief from Belgrade, and 14-year-old Bogoljub “Selja” Petrović, from a village near Kuršumljija (Serbia). In his own words, as told to the police, Pikavac did not plan it; however, it was a cold day, he was hungry and did not have a penny in his pockets, and his shoes were leaking. The other two ran into him by chance, although in their words, they were specifically looking for him. That night, thanks to his build, Pikavac managed to squeeze between the bars – this seemed to be his speciality – of a small, low cellar window of the department store in Kralja Petra Street and get as many rolls of silk and other fabrics as the three of them could carry. He also stole new clothes and shoes for himself. After hiding the fabrics nearby, they all entered the next shop through a broken window. Here, they did not take anything, but spent some time eating prunes. When they were full, they broke into the third shop, in Knez Mihajlova Street, after Pikavac again had squeezed between the bars and opened the window for his accomplices. Here they stole some money, Austro-Hungarian koronas and Serbian dinars, left at dawn, and went to Dorćol, part of Belgrade next to the Danube River, where they sold the stolen fabrics to two Jewish merchants.

Pikavac was arrested that evening and did not hesitate much to confess his actions and the names of his accomplices. While waiting for trial in the prison of the Belgrade police, he got bored with the cold cell and the presence of other inmates, so he faked illness by rubbing soap around his privates, convincing the personnel it was gonorrhoea, and was sent to the hospital. This respite from the prison cell lasted fifteen days. To get himself a better accommodation again while still awaiting trial, the boy then faked madness and was sent to the psychiatric ward of the Belgrade hospital. During his regular daily walks to town, secretly from his guardian, he even managed to buy tobacco and resell it to other patients. On the day of the trial, he cried so passionately before the judge that the owners of the stores the three youngsters had robbed, moved by his tears, withdrew their charges against them. Telling all this in an anecdotal form, Pikavac demonstrated his remarkable ability to cry at will to a gathering of Belgrade detectives and policemen in the station. He and Petrović were released, while Čamora was sentenced to six months in prison.

A few months later, he was detained again by the police for stealing 400 dinars from a woman in a Belgrade church. However, as he was a minor, Pikavac was again released, ending up back on the street. Fascinated with this boy, a Belgrade detective who would not sign his name, wrote an article for the Belgrade-based monthly

Policija [Police] in April 1920, starting with the following statement: “Our criminal laws provided for the opening of reformatories for underage offenders. However, it has been decades since the laws were written, and nothing has been done [in this regard], therefore we may conclude that nothing will be done in future.”²

Introduction

The story of Milan Makismović, a boy who had no address and whose age, parents and place of origin were uncertain, contains all the elements of the drama surrounding juvenile delinquency in Yugoslavia between the two world wars: a gang of youths who roamed the streets of Yugoslav towns, unrestrained, with loose morals, and only one idea in mind – to survive the day; a seeming lack of strategy, vision, or will of state and society to help these young people; an outdated legislature which was either returning them to the streets, or sending to prisons, where they served their sentences together with adult offenders, often seasoned criminals; and the absence of institutions that could work on their protection, education, correction and resocialisation. This article addresses the problem of juvenile delinquency in the Kingdom of Yugoslavia, analyses whether there were any comprehensive government policies to prevent or combat the criminality of underage people as part of a wider strategy of child protection, and if there were, what was the motivation behind them. What were the roots of children’s criminality? Did policy-makers care, and if they did, what concerns were raised about the neglect and impoverishment of children *before* they ended up on the streets? What measures were introduced to prevent youth crime, and what was done to assist released young offenders and support their resocialisation? The article approaches the problem from two different, yet mutually inclusive, dimensions: social and legal. The former addresses the issue of the socio-economic conditions of young offenders, such as poverty and poor parenting; the latter addresses the changes in legal comprehension of children’s criminality. Ultimately, what can it all tell us about the interwar Yugoslav state and society?

This topic has been overlooked or neglected in the scholarship to date. In all fairness, any such analysis is challenging in the absence of documentary sources that survived the Second World War. At the same time, only a few studies have been undertaken to date, even in broader fields such as child protection in Yugoslavia between the wars. In 2025, Tamara Kosijer summarised the social policies for child protection in interwar Yugoslavia.³ Analysing the most important motivating factors behind them, Kosijer indicated a shift in approach to child protection, from the dominant role of the

² „Najmlađi kriminalni naraštaj u Beogradu“ [The Youngest Criminals in Belgrade], *Policija*, April 1920, 356–364.

³Tamara Kosijer, „Prilog proučavanju zaštite dece u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941.“, u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. tematski zbornik*, ur.

state and public institutions in the 1920s, towards the increasing role of the private sector in the 1930s. However, disregarding who was in charge, the problem of trained personnel was consistent throughout the interwar period. In 2021, Sonja Dujmović published a book titled *Pod državnim okriljem*, on the history of child protection in Bosnia and Herzegovina, touching briefly on the issue of juvenile delinquency before 1941.⁴ The main sources, primary and secondary, therefore, remain contemporary expert literature and newspapers. Most of the expert opinions analysed for this paper were articles printed in the monthly *Policija*. It published news, articles and debates on policing, public order and safety, legal issues, latest theoretical advances in criminology, and practical advice for police officers. It was started in 1910 by Vasa Lazarević, an official of the Belgrade police, and after a break in the war years, it was published regularly until 1940. Lazarević prided himself on the independence of his publication, but in reality, each year after 1919, the Yugoslav Interior Ministry urged local police and municipal authorities across the country to subscribe.⁵ This provided financial stability, but also resulted in the lack of critique of questionable police practices or any mention of police brutality in Yugoslavia on the pages of *Policija*. However, with Archibald Reiss as one of the contributors, others being a cohort of the most important Yugoslav police, penal and legal experts, university professors, judges and high-profile lawyers, it is beyond doubt that *Policija* stimulated an open debate on its pages, playing an important educational role in raising the standards of police work, legal processes, and modern criminology, at the same time distancing itself from political problems of the Yugoslav state.

Yugoslavia was a hodgepodge of a country, made up of different territories, nations, religions, and traditions, with a diverse historical and economic development, brought together as one country in December 1918. Understandably, from its inception, such a newly-founded state faced many challenges. One of the problems, neglected by historiography on the first Yugoslavia which mainly focused on political and diplomatic history, was legal in nature, namely, that throughout the 1920s, there were several criminal codes, originating from different legal traditions, regulating justice and safety in the different historical territories of Yugoslavia; this meant that the same offence would be tried under different laws in different parts of the country. The 1860 Serbian Criminal Law was in use on the territory of the former Kingdom of Serbia and was influenced by Prussian criminal law. The Kingdom of Montenegro codified its criminal law in 1906. As of 1852, the courts in Croatia and Slavonia,

Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025), 393–414.

⁴Sonja Dujmović, *Pod državnim okriljem: istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941.*, (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, 2021).

⁵Stefano Petrunaro, “Police and Prostitution in Yugoslavia: a Nuanced Relationship”, *European Review of History*, 29, no. 2 (2022), 174.

Slovenia and Dalmatia, applied the 1803 Austrian Criminal Code, and the same penal code was introduced in Bosnia and Herzegovina in 1879. Lastly, the courts in Vojvodina and Međumurje ruled in accordance with Act V of the 1878 Hungarian Criminal Code.⁶

In terms of a legal approach to youth delinquency and child protection, the situation was even more problematic. In Zagreb, on 13 December 1918, less than two weeks after the new country was founded in Belgrade, Antun Mihalović, Ban of Croatia and Slavonia, decreed a law for the protection, detention and punishment of minors, which defined a child as any person younger than fourteen, and introduced special courts for minors. This law made Croatia, in its borders as they were in 1918, a pioneer of child protection in South-Eastern Europe.⁷ The situation in the eastern parts of the new country could not have been more different. According to the Serbian Criminal Code, children were considered unaccountable for their actions only up to the age of twelve; young people between twelve and sixteen were considered immature, and between sixteen and twenty-one underage. Only one article of this law dealt with offences of young people, Article 56, and it was the only article which mentioned educational or correctional institutions for minors. However, in the nearly seventy years that this criminal code was in effect, only one such institution was established, a reformatory in Belgrade, which was opened in late 1913, closed during the war, and reopened again in 1920. In this regard, the situation was not much better in the western parts of the country. There were only two reformatories there before 1914, one in Ljubljana, the other in Glina (Croatia). This lack of institutional facilities and legal institutions for dealing with delinquency resulted in gross neglect throughout the 1920s, meaning that detained youths who broke the law were either released or sent to prisons where they served sentences together with adults.⁸

As indicated by the story of Milan Makismović Pikavac, there were several distinctive aspects of the problem of juvenile delinquency in Yugoslavia and the response, or the lack of it thereof, by state and society: the social basis for children's criminality in the form of thousands of orphaned and neglected children in Yugoslav streets; the press-incited panic; the expert response in an attempt to apply modern European trends in this field; the positive changes in legislature in the form of the new 1929 Yugoslav Criminal Code; and the recommended changes in the organisation of Yugoslav reformatories in line with new laws. The last two seem to be at odds with the general assertion of Michele Foucault and his insistence that the development

⁶ Vidoje Miladinović, „Povrat u našem krivičnom zakonodavstvu“ [Recidivism in our Criminal Legislation], *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 22 (1982), 300.

⁷ Marija Ilić, „Razvoj i današnje stanje zaštitnih mera za čuvanje dece i mladeži“ [Development of Measures for Nowadays Children's and Youth Protection], *Policija*, April 1929, 299.

⁸ Dimitrije Protić, *Krivično-pravni položaj maloletnika* [The legal Position of the Underage Persons], (Beograd: Dom, 1925), 55, 72.

of the modern criminal law and penal system, of which the reformatory is a part, is the government's strategy for the rearrangement of power to punish, making power more effective, while diminishing the punishment's economic and political costs.⁹ Foucault wrote his most influential work, *Discipline and Punish*, in 1975, after carefully studying the Western penal system in the context of a capitalist society, and it might seem unfair to criticise his assertions from a distinctly Yugoslav viewpoint. Still, modernising tendencies of a new country, even one belonging to the so-called European periphery, should not be easily dismissed. Reform from above was a strong tradition in Central and Eastern Europe, where absolutist rulers historically were known to take the lead in modernising their societies to enhance their personal power.¹⁰

Although King Alexander was one of those absolutist rulers, it was a group of Yugoslav penal and legal experts who led the charge for a new, more humane treatment of underage offenders and their protection before the law. Yugoslavia had its modernisation problems and lagged behind Western Europe in many fields, but Yugoslav intellectuals were part of the growing international network of experts sharing ideas around child psychology, criminology, penal reform and social policies. Aware of deficiencies of their own country, they looked to other nations for inspiration and were eager to advocate for solutions tested elsewhere. Of course, the question a historian always has to ask is to what extent experts were influential in decision-making. As will be seen, they were asked to voice their opinion and participate in drafting various proposals for the modernisation of the Yugoslav legal and penal system. Yet, the dynamics of change were always on the side of political decision-makers. Yugoslavia had many other, more pressing problems from the perspective of political elites. As will be seen, children's criminality was an issue of importance only to the extent that some of its social and legal aspects were relevant to the wider process of modern nation-building.

Street children

One of the consequences of the tremendous loss of human lives during the First World War was a high number of orphaned and abandoned children. In an economically deprived country which had suffered an unprecedented material destruction, especially in its eastern parts, they were soon joined by the cohorts of neglected children from the poorest families. Yugoslav towns and cities were filled with idle and misbehaving youngsters, and for the remainder of the interwar period, juvenile delinquency and children's criminality in Yugoslavia became associated with these

⁹ Michael Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, (London: Penguin Books, 1991), 80–81.

¹⁰ Jürgen Kocka, "The Middle Classes in Europe", *The Journal of Modern History*, 67, no. 4 (1985), 793.

so-called street children, who were regarded as “an unfailing source of juvenile misdemeanour, caught, punished and locked by police. It is a [social] environment for the recruitment of underage delinquents, who would later turn into adult offenders and criminals.”¹¹

Children living on the streets were therefore quickly recognised as something problematic, and the press was eager to promote any alleged link between the street children and juvenile delinquency. What captivated its attention throughout the interwar period was not the gravity of these children’s living conditions, but the perceived danger they posed to public safety. In 1920, the Split-based *Novo doba* demanded a solution to the problem of “hordes of idle children who roam the streets. Today they steal, but when they grow up, they will turn into criminals.”¹² *Večernja pošta* from Sarajevo, warned in 1921 about the rising number of criminal acts committed by the boys aged between six and fourteen, “among whom lately there is a growing number of girls... They are a recruiting ground for various types [of dangerous characters] foretelling of what a danger to society and state they are to become.”¹³ *Slobodna misao*, published in Nikšić (Montenegro), focused on the situation in the former capital, Cetinje, writing in 1925 about “hundreds of boys [in the streets] aged ten to eighteen; left on their own, they earn any way they can, selling newspapers, smuggling tobacco and the rolling paper, distributing leaflets, and so on ... Every half an hour, there is a fight on the streets. They attack peaceful citizens, and on market days, they steal from the farmers. They have no fear of authorities...”¹⁴

Reports like these from all over the country paint a grim picture of the Yugoslav post-war reality. One could be tempted to point to the consequences of the recently ended war and the initial struggles of the new authorities to integrate all the different territories into a new political entity. However, similar press complaints about the street children in Yugoslavia, and the problems they caused, continued into the late 1920s and the 1930s. Zagreb-based *Večer* reported in the early 1930s about the gangs of reckless youths on the city streets, who stole, begged, and misbehaved.¹⁵ Even the semi-official *Politika*, a Belgrade-based daily newspaper with the largest circulation in Yugoslavia, frequently wrote about juvenile delinquency in the interwar period, usually in a sensationalist manner, with little respect for the personality and age of detained youngsters and placing a clear onus of responsibility on the young perpetrators who broke the law, rarely if ever questioning the circumstances which

¹¹ Jovan Jovanović, „Ulična deca“ [Street Children], *Policija*, February 1920, 125.

¹² „Opet raspušteni dečaci“ [Again about the Idle Boys], *Novo doba*, February 21, 1920.

¹³ Quoted in: S. Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 248–249.

¹⁴ „Cetinjski uličnjaci“ [Cetinje Street Children], *Slobodna misao*, August 24, 1925.

¹⁵ „Organizirana banda malih prosjaka u Ilici“ [An Organised Gang of Little Beggars in the Ilica Street], *Večer*, January 21, 1931; „Čime se zabavljaju zagrebački derani“ [What do Zagreb Brats do for Fun], *Večer*, June 2, 1931.

led them to do so.¹⁶ As late as 1935, the complaints about street children were the same as they were fifteen years earlier: “In daytime, one can see them in streets and squares, around the corners, in pubs, in front of theatres and cinemas, at football games, everywhere; at night, especially in the summer, they sleep in parks, construction sites, attics, basements, sheds, stables, on the peripheries... Police reports inform us about their misbehaviour and tell us that each day they record more of these [children] than the day before. These youngsters, who beg, steal and commit petty crimes [today], will turn into serious criminals [in future].”¹⁷ The press referred to the groups of misbehaving street children with a derogatory term, “the Apachi.”¹⁸

The sign of the times

At the same time, the slow penetration of the modern European view about childhood and children’s criminality led to a gradually changed perception of how vulnerable youths should be treated. The end of the First World War marks a watershed moment in the history of crime control and punishment in Europe, corresponding with the religious revival, the resilience of social controls in working-class communities, and the moral campaigns of various reform organisations.¹⁹ The gradual understanding that prisons were ineffective institutions for reforming and correcting convicts led to the theory of penal-welfarism. It revolved around the ideas that crime was a symptom of inequality, that criminals needed to be understood rather than stigmatised, and that punishment was less useful than treatment. Two unquestioned axioms of penal-welfarism were that social reform could reduce crime and that the state should be responsible for caring for offenders. Therefore, the state needed to be the agent of care, as much as of control, and of reform as much as of punishment. It was believed that, if the governments’ efforts to control crime remained focused on reactive sanctioning rather than on preventing crime, they would fail because, focused on consequences, they would not address the roots of criminality.²⁰ As part of this general shift, new approaches to child protection and juvenile delinquency led to the adoption of the concept of prevention, rather than intervention and, since the early 20th century, the expansion of child-welfare programs across Europe. Delinquency was increasingly seen as a social, rather than moral or biological problem; at the

¹⁶ For more on this, see: Miomir Kostić, Dušica Miladinović–Stefanović and Marko Dimovski, „Izveštavanje o delinkvenciji maloletnika u dnevnom listu *Politika* 1929–1933. godine“ [Reporting on Juvenile Delinquency in *Politika*, 1929-1933], *Peščanik*, 7 (2009), 169–199.

¹⁷ M. Pavlović, „Deca ulice“ [Street Children], *Policija*, June 1934, 526–531.

¹⁸ „Apaši“ [The Apachi], *Pravda*, December 28, 1921.

¹⁹ David Garland, *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*, (Oxford: Oxford University Press, 2001), 33–34.

²⁰ *Ibid.*, 35–39.

same time, there was a growing understanding of a connection between issues such as juvenile delinquency, neglect, abuse, infant mortality, infanticide, or illegitimacy.²¹

These ideas reached Yugoslavia. Regarding the problem of juvenile delinquency, there was a developing recognition among the experts that the state needed to address the social and economic circumstances of children's neglect before they ended up in the streets, to treat youths who broke the law in courts differently from adults, and to develop policies for their inclusion after they left reformatories. Writing about the problem of street children in Belgrade, Čedomir Mitrović, a law professor at Belgrade University, summed up this attitude in 1920, saying, "It is easier to prevent moral decay than to treat those already corrupted."²² Milorad Nikićević, warden of the reopened Belgrade reformatory, was another one: "In many a cultured nation, especially in America, a new method was tested and showed best results. They started to search for the roots of criminality and did all they could to remove them."²³

The same goes for the second axiom of the modern contemporary theory of crime control – correcting rather than punishing. Nikićević was again the most vocal proponent of radical changes in the existing practices: "[Our] state spends five million dinars on a giant apparatus for protecting public safety, catching criminals, putting them on trials and their imprisonment. [Our] state does not give a dime to correct and rehabilitate at least some of them, and make them useful citizens, especially those underage... And what do we do to prevent all those children from becoming seasoned criminals? We chase them like beasts, and arrest them together with the worst bandits..."²⁴ This was an attitude that could not easily reach the wider strata of people in a traditional society, where punitive treatment was seen as a fitting retribution for the suffering.²⁵ In other words, punishment was traditionally seen as retaliation, rather than a tool for correction, and this is how most state officials treated offenders immediately after the war. Those who suffered the most from such an approach were minors. Numbers for Belgrade in the first six months of 1919 are very telling: out of a total of 508 offenders sentenced by the Belgrade district court, eighty-nine were minors; out of 170 offenders sentenced by the Belgrade trial court, fifty-four were children, while the Belgrade police for the same period detained a total of 384 minors.

²¹ Edward Ross Dickinson, "Until the Stubborn Will is Broken: Crisis and Reform in Prussian Reformatory Education", *European History Quarterly*, 32, no. 2 (2002), 192–194.

²² Čedomir Mitrović, „Ulična deca“ [Street children], *Policija*, September 1920, 694.

²³ Milorad Nikićević, „Dom za vaspitanje maloletnika u Beogradu“ [Belgrade Reformatory], *Policija*, January 1920, 22.

²⁴ Milorad Nikićević, „Moralno posrnula deca“ [Morally Degraded Children], *Policija*, December 1919, 140.

²⁵ Ivana Dobrovojević, „Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji, 1929–1935.“ [Correctional institutions in the Kingdom of Yugoslavia], *Istorija 20. veka*, 24, no. 1 (2006), 57.

On October 21, 1919, there were sixty-three minors out of a total of 187 prisoners in Belgrade prisons; one in three inmates was underage.²⁶

Yugoslav children and social policies for child protection

Throughout the interwar period, many children did not have one or both parents; many lived in unsanitary conditions; and many were abused. Many parents did not have enough means to provide food for their children, or lacked either the time or the ability to control where their children were and what they were doing.²⁷ It would seem that the wider issue of child neglect was at least one of the factors in the rising juvenile delinquency in Yugoslavia, if not the most important.²⁸ In the first post-war year, it was assessed that, of five million children in the newly formed state, half a million were orphaned and neglected.²⁹ Not only had the situation not improved towards the end of this period, but it progressively worsened; out of fifteen million Yugoslavs in 1939, nearly 1.100.000 were extremely vulnerable, and an additional 2.750.000 were vulnerable children in rural households who needed social protection. The number of children categorised as neglected in towns was 365.000 for the same year.³⁰ It was hard to be a child from the lower classes in Yugoslavia before 1941, even for those children who would not be classed as neglected. For example, child labour in the most inhumane conditions was widespread; according to Slobodan Vidaković, in the early 1930s, more than a quarter of all industrial workers in Yugoslavia were children under the age of sixteen.³¹ Domestic violence in towns, among the working-class families, was common – a social problem periodically addressed in press reports from the era; the situation was potentially even worse in remote, isolated and poorly connected rural areas.³² But worse than poor parenting, it was a bad economic situation in the family that increased the likelihood of juvenile delinquency, not only by making children and minors prone to aggression and misbehaviour, but also forcing them to provide for themselves in any way they could. Some stories of girls who turned to prostitution, before they found refuge in the Belgrade *Shelter for*

²⁶ Jovan Jovanović, „Ulična deca“ [Street children], *Policija*, February 1920, 125.

²⁷ T. Kosijer, „Prilog proučavanju zaštite dece u Kraljevini Jugoslaviji“, 395–396.

²⁸ Šilović pointed at alcoholism and poor parenting as dominant causes of delinquency in Croatia at the turn of the century. Agneza Szabo, „Štamparov suvremenik Josip Šilović“ [Štampar's Contemporary Josip Šilović], *Acta Medico-Historica Adriatica*, 13, no. 1 (2015), 52.

²⁹ T. Kosijer, „Prilog proučavanju zaštite dece u Kraljevini Jugoslaviji“, 394.

³⁰ Slobodan Vidaković, *Nekoliko istina o socijalnoj zaštiti dece u Jugoslaviji* [Some Truths about the Social Protection of Children in Yugoslavia], (Beograd: Jugoslovensko učiteljsko udruženje, 1939), 46.

³¹ *Ibid.*, 59.

³² Ž. D. Karić, „Današnji radnički svet i njegov život“ [The World of the Workers and Their Lives], *Leskovački glasnik*, November 19, 1927.

Morally Depraved Girls, are very telling. After both her parents died, a ten-year-old girl turned to work, becoming a shepherdess. One day, she was raped by her male colleagues; this continued day after day, before she eventually turned to prostitution. Another eleven-year-old girl turned to prostitution after being raped while working as a waitress in a pub in Jatagan-mala, a notorious Belgrade slum suburb.³³

Post-war governments made some attempts to improve legal and practical measures for child protection in the interwar period. According to Tamara Kosijer, the state did most in this field in the first postwar years, primarily by establishing a Department for Child and Youth Protection in February 1919. Later that year, the department came under the Ministry for Social Policy, with a task of supervising and linking all the state and private organisations working with children; it had branches in every regional and county seat across the country. This network of branches assisted a certain number of orphaned and neglected children over the next three years. However, the new Law for Child and Youth Protection in 1922 reduced the Department's authority and limited its budget, before further downgrading it, leaving it responsible only for orphans and children with no parents. This law was frequently criticised, but it remained in effect throughout the interwar period. In 1929, the Ministry for Social Policy was merged with the Health Ministry, and child protection was entrusted to the newly founded banovinas [the largest administrative units in the country] and to local private societies and organisations.³⁴ Although more research on this topic is required, it would seem that even if there were ever a comprehensive social program to protect children in need, it would have failed. All the misery of Yugoslav children and failure of the authorities to protect them could be summed up by a case from Kragujevac (Serbia) reported in the local press in August 1939: four brothers aged four through ten were found living abandoned in a shed, "naked, hungry and covered with a swarm of flies". They knew no father, and according to their neighbours, their mother had left them "a long time ago, leaving with her lover God knows where".³⁵

Reformatories in Yugoslavia

Institutions for the support of children and minors in need in Yugoslavia ranged from children's homes, kitchens and shelters, to foster care and the so-called children's colonies, the first one being opened in Lukovica pri Damžalah (Slovenia) in

³³ Rade Vuković, „Uticaj društvene sredine na moralnu zapuštenost dece“ [The Impact of the Social Surrounding on Moral Deprivation in Children], *Nedeljne novine*, 21, July 11, 1935. These journal articles, published in sequence in the Leskovac-based weekly *Nedeljne novine*, were later that year printed as a booklet.

³⁴ T. Kosijer, „Prilog proučavanju zaštite dece u Kraljevini Jugoslaviji“, 399–401, 405.

³⁵ „Četvoro muške dece žive u jednoj šupi potpuno gladni i goli“ [Four boys live in a shed naked and hungry], *Odjek Šumadije*, August 15, 1939.

1926.³⁶ However, none of them were set up to work with convicted youngsters. As one third of locked up prisoners in Belgrade prisons were underage in the first post-war years, and the statistics were probably similar for the rest of Yugoslavia, as already mentioned, a small group of penal experts, university professors and intellectuals invested in the problem, called for reforms.³⁷ They first advocated for the separation of underage detainees from adult inmates in prisons; otherwise, in their view, prisons would be nothing but a school for turning young delinquents into adult criminals. One newspaper article described the horrendous conditions the author witnessed in the courtyard of the Niš prison, where underage inmates were mixed with seasoned adult criminals, socialising together in an overcrowded space. Without additional sources, it is hard to assess whether this limited public pressure could have influenced decision-making; however, in December 1919, in a letter to the Yugoslav Government, the Yugoslav Justice Ministry raised a concern about the harmful mixing of young offenders with adults in state prisons.³⁸

What followed was the reopening of the Belgrade reformatory in April 1920, the first tangible step towards assisting convicted children from the capital. Its full name was *Belgrade Home for the Education of Children*, and its main purpose was to correct young offenders' behaviour through education and hard work and to transform them into respectable and useful citizens. This was to be done through character-building and teaching them useful skills. It had fifty places for boys aged between twelve and sixteen, who would be placed there by either a court decision, a police decision with parental approval, or at the parents' (or guardians') request. The reformatory was under the jurisdiction of the Yugoslav Justice Ministry; however, the building for housing the institution was provided by the Belgrade City Council, meaning that only minors from the jurisdiction of the Belgrade courts could be placed in this reformatory.³⁹

Apart from this one reformatory in the capital, there were only five more educational and correctional facilities for minors in the Kingdom of Yugoslavia, all in the western parts of the country. The oldest one was in Slovenia, opened in 1835 as "the police house for correction". For nearly a hundred years, this reformatory was located in Ljubljana, before it moved to nearby Ponoviče in 1929. The 1873 Austrian Vagrancy Act made a distinction between younger minors, under the age of eighteen and older minors, over that age. The Ljubljana reformatory followed the law, immediately creating separate departments for older and younger minors in the

³⁶ For more on foster care in interwar Yugoslavia, see: Victoria Schmidt, "The Vicissitudes of Foster Care in Interwar Yugoslavia and the Global History of Child Protection", *Balkanistic Forum*, 3 (2024), 31–54.

³⁷ M. Nikićević, „Moralno posrnula deca“, 140.

³⁸ M. Nikićević, „Dom za vaspitanje maloletnika u Beogradu“, 22.

³⁹ Archives of Yugoslavia (further AY), Ministry of Justice (further 63), Folder 39, Justice Ministry to Belgrade Trial Court, Belgrade, May 29, 1920.

building. In Croatia, owing to the persistent efforts of the renowned legal expert and children's rights activist Josip Šilović, the first effort to address juvenile delinquency was the 1902 Forced Education of the Underaged Act. This legal act sanctioned the opening of the first reformatory in Croatia, in Glina, in August 1902. It housed only boys younger than fourteen, those who either committed a crime or "were prone" to vagrancy, begging, or idleness. At the end of the War, in 1918, the reformatory changed its statute to include minors under eighteen. It was the only reformatory in interwar Yugoslavia to offer vocational training in agriculture. The reformatory in Pahinsko near Varaždin was opened in 1925 for boys under fourteen, after the boys' section in Slavonska Požega was transferred there to separate boys from girls. Slavonska Požega thus remained the only institution in Yugoslavia for underage girls. It was opened in 1916 in Vrginmost, before being moved to Pahinsko in 1918, and finally relocated to Požega in 1921. Initially, it was the only mixed institution of this kind; however, attempts to house young men and women in the same place proved problematic. After 1925, the all-girls' reformatory offered several courses in housekeeping for its residents. When Pahinsko was opened in July 1925, boys under fourteen from both Glina and Slavonska Požega were moved there. The only privately run reformatory in Yugoslavia was Amruševo, in Klinča Sela, near Zagreb. It was more of an orphanage, officially named *College for the Education of Children*, located on the country estate endowed by Milan Amruš, the former mayor of Zagreb. It welcomed children aged seven to fourteen, who were detained for minor offences, provided they were physically and mentally fit, orphaned, and had been born in Zagreb or lived there for at least the past five years. It was run like a trust under the administration of the Zagreb City Council. All six institutions combined primary school teaching with vocational training for their detainees.⁴⁰ But there was no agreed-upon system at the level of Yugoslavia, or a set of regulations, rules, or instructions. As a result, administrations in each of these reformatories ran their institutions according to regulations granted by different legal authorities under various laws, isolated from one another, and with limited financial support from the new state.

Except for the Belgrade reformatory, we have limited sources about the organisation and work of other reformatories in Yugoslavia before the Second World War. For this reason, we can take the surviving description of the Belgrade reformatory and assume that others were organised similarly, despite variations. The first annual report on the functioning of the Belgrade reformatory sheds light on life inside. This was an educational facility, supposedly for boys aged twelve to sixteen. The precondition for sending a boy here was that he had already been living on the streets. A year after the reopening, in June 1921, there were forty-six pupils, aged eleven to

⁴⁰ Anton Skala, „Zavodi za vaspitanje dece i mlađih maloletnika u našoj državi“ [Reformatories for children and younger minors in our country], *Policija*, September, October–December 1933, 849–857, 950–958, 1148–1154.

twenty-one. Most boys, twenty-four of them, were fifteen and sixteen. The building housed an elementary school and a vocational school, teaching them cobbler's, tailor's, carpenter's, photographer's and bookbinder's crafts. Detainees could learn other crafts outside the reformatory if they expressed an interest or showed a particular aptitude for another trade. One boy was trained to become a locksmith in the nearby workshop; another to become a barber in the shop on Belgrade's main street. This came in handy to the reformatory itself, as the Board did not have to pay for services that the detainees, in time, learned to do themselves. Also, all the money they earned from their trade during their stay in the reformatory would be paid to them upon their release. The boys were constantly employed; they would spend six hours a day in the workshops with their masters and supervisors, and two hours a day in the school classrooms. Having spent none, or only one to two years in primary school at most, the majority of them were either illiterate or had only basic reading and writing. For this reason, they were divided into two classes based on their level of literacy; both classes ran throughout the school year, taught by teachers provided by the Ministry for Education. During the summer holiday, when the elementary school inside the reformatory was closed, boys spent eight hours a day working in the workshops. The Belgrade reformatory also had musical, drama and sports sections, and the children even organised concerts with paid entrance for the guests. However, the Board's report stated that the reformatory's success would be limited unless wider social and legal reforms were undertaken. It recommended establishing more reformatories, setting up special courts for minors, and unifying all the existing criminal laws across the country.⁴¹

Ignorance about the institutions for assisting young offenders, their social role and purpose was widespread. Faced with the scepticism of the police and the lower echelons of the legal system, even the limited capacity of the Belgrade reformatory was not fully utilised at the beginning. In most cases, after their arrest for smaller offences, minors were usually briefly detained in police prisons and then released. For severe offences, they would be taken to court and either released due to their young age or, if sentenced, locked up in adult prisons. In the first year after the reopening of this reformatory, its warden, Milorad Nikićević, sometimes had to visit Belgrade's prisons and request that arrested or sentenced minors be moved to his institution.⁴² But once courts and police got used to the idea of an institution for detaining young offenders, they started to send them to the reformatory without thinking about whether the child was fit for this institution. Nikićević complained about the lack of empathy

⁴¹ „Izveštaj o radu doma za vaspitanje maloletnika u Beogradu za 1920. i 1921. školsku i radnu godinu“ [The 1920 and 1921 Belgrade Juvenile Home School Report], *Policija*, July and September 1921, 740, 936.

⁴² Jovan Jovanović and Čedomir Mitrović, „Deca ulice“ [Street Children], *Policija*, February and September 1920, 121, 691.

and understanding of the children's psychology typical of the capital's policemen and judges, who would send vagrant children to his reformatory, even for the pettiest of reasons, such as stealing food out of starvation, and further complained that no judge or policeman ever came to his reformatory to "see what it is, who the detainees are, and if there is any available capacity for all the hundreds of children [in need]."⁴³

Legislation

The new, or rather the first Yugoslav Criminal Code, was enacted in January 1929 and marked important changes to the legal traditions hitherto in use.⁴⁴ Most of its regulations were drafted by the end of 1921; however, it took more than seven years for it to come into force. In August 1919, Marko Trifković, Yugoslav Justice Minister, founded a committee of the most prominent Yugoslav legal experts, mainly from Belgrade and Zagreb, but also from other regional centres, to draft a new penal code and code of criminal procedure.⁴⁵ It was decided to take the Serbian Criminal Code and the Croatian Code of Criminal Procedure as a basis for the new codes, despite both needing "to be adapted in line with the modern [legal] trends to respond to the contemporary requirements [of the new state]."⁴⁶ From the perspective of child protection, it is unusual that the Serbian penal code was taken as a starting point, for reasons already mentioned. It bears mentioning the names of the most important members of this committee who worked for nearly two years on drafting the text of new legal codes: Mihailo Jovanović, President of the Court of Cassation in Belgrade, Stjepan Posilović, President of the Court of Cassation in Zagreb, Metod Dolenc, Law Professor at Ljubljana University, Toma Živanović and Boža Marković, Law Professors at Belgrade University, and Josip Šilović, Law Professor at Zagreb University, among others. By December 1921, the committee members had finished their work, and the first and most important draft of the new criminal code was published in April 1922 for public debate. However, it never reached the legislative stage of a parliamentary debate. Despite the urgency in this matter,⁴⁷ the new criminal

⁴³ Milorad Nikićević, „Povodom podizanja doma za vaspitanje maloletnika“ [On the occasion of the Opening of the Belgrade Reformatory], *Policija*, April 1922, 365.

⁴⁴ Much of it is irrelevant for this analysis; however, it merits mentioning a shift from the legal systems which had previously recognised only the institutions of criminal act and punishment, to the one which also recognised the personality of a culprit. This change marked a watershed moment in the way criminality was understood by law in the first Yugoslavia. The new criminal law also introduced the concepts of probation and conditional discharge.

⁴⁵ AY, 63, Folder 37, Minute by Marko Trifković, Belgrade, August 1, 1919.

⁴⁶ AY, 63, Folder 37, Toma Živanović to the Yugoslav Justice Ministry, Belgrade, June 28, 1920.

⁴⁷ "This job is urgent, because one legislation for the whole country is the first and foremost ingredient of a good constitution... It cannot be prolonged..." (AY, 63, Folder 37, Minute by Marko Trifković, Belgrade, December 8, 1920)

code would not be enacted until January 1929, due to Yugoslavia's chronic political instability, bureaucratic inefficiency, and frequent changes of ministerial cabinets in the 1920s.⁴⁸ Nevertheless, when it finally came, this code, and the subsequent Code of Criminal Procedure enacted in February 1929, became a blueprint for the treatment of underage offenders and juvenile delinquents in the 1930s, indicating an acceptance of the greater need for protection, care, education and vocational training, rather than mere punishment. In the field of the protection of underage persons, this was a significant step forward.⁴⁹ As no records of committee sessions were made, it is challenging to analyse in depth the work on this first and most crucial draft of the new criminal code; however, we may assume that Josip Šilović played an important role in adopting the modern concept of legal treatment of underage persons. In this way, the legal side of child protection was harmonised across Yugoslavia.

The new criminal code was followed by legal acts which further regulated various aspects of the legal and penal systems. Some of these acts regulated the procedures for establishing new reformatories, as well as the educational standards and rules of daily life within them. The Justice Ministry deserves credit for asking the opinion of people most knowledgeable about the reformatories. In the spring of 1930, wardens of reformatories in Pahinsko and Glina were invited to attend a meeting in Belgrade with legal experts from the Justice Ministry and the Ministry of Education, to draft a set of regulations for implementing new educational standards in all present and future Yugoslav reformatories for children and younger minors. The draft was confirmed and signed by the ministers for justice and education on April 24, as the Educational Procedures in Educational Reformatories for Children and Younger Minors Act. Two other similar acts were also passed as laws in 1930: the Procedures for Creation and Work of Educational and Correctional Reformatories Act, enacted on January 18, and the Educational Procedures in Correctional Reformatories for Children and Younger Minors Act, enacted on November 10.⁵⁰

The following brief overview is based on a series of expert articles by university professors and legal and penal experts, published in *Policija* from 1930 to 1933, as well as Ljiljana Stankov's 2011 unpublished doctoral thesis on the educational role of institutions for child protection in Serbia. The key changes can be summarised as follows:

⁴⁸ For more details on efforts for the unification of criminal law, see: Dunja Pastović, "Unification of Criminal Law in the interwar Yugoslavia", *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 12, no. 4 (2019), 555–574.

⁴⁹ It was a progress in the steps of the liberal Western countries, namely the United Kingdom and the United States, whose legal examples were followed. (Milica Anđelković, „Šestojanuarska diktatura i krivični zakonik Kraljevine SHS“ [The Dictatorship and the Criminal Code of the SHS Kingdom], unpublished Master thesis, (University of Niš, 2018), 67.

⁵⁰ Ilija Jelić, „Kazneni i drugi slični zavodi Kraljevine Jugoslavije“ [Prisons and Other Penal Institutions in the Kingdom of Yugoslavia], *Policija*, December 1930, 1119–1120.

Firstly, there were new definitions of a child and a minor. According to Article 14, children were persons younger than fourteen, younger minors were those aged fourteen to seventeen, and older minors were those from seventeen to twenty-one. Depending on their age and other circumstances, they could be considered accountable or unaccountable for their actions. There were now also to be two types of reformatories where children and younger minors could be sent, differing in the levels of discipline: one was an educational reformatory, and the other was a correctional reformatory, with tighter security and stricter rules. Children could not be sentenced to detention and were instead supposed to be sent back to their families or guardians; in extreme situations, they could be sent to educational reformatories, but could not stay there after they turned seventeen. Younger minors could be sent back to their families or to educational or correctional reformatories, depending on the nature of the offence and the assessment of courts, but could neither stay in educational reformatories after they turned twenty-one, nor in correctional reformatories for longer than ten years. Children and younger minors were now considered unpunishable, and upon their release from reformatories, they could not have a police record. Instead, they would continue their lives with a clean slate and would be considered of good character.

Older minors were considered accountable for their actions in any situation. All sentences over one year of imprisonment would be served in special institutions called penal colonies, which were supposed to teach them the basics of agriculture and offer vocational training. For short-term sentences, less than a year, older minors would be sent to local prisons, but kept separately from other prisoners. Although they were punishable by law, their prison sentences were to be shorter than those of adults convicted for the same offences. They could not be sentenced to death or life in prison, and for the most gruesome crimes, for which adults would be sentenced to death or life in prison, older minors could be sentenced to between eight and twenty years in prison.

Other important changes included the requirement to group peers in reformatories by their age to avoid intergenerational groups. Boys and girls in educational reformatories who demonstrated satisfactory progress through good behaviour and hard work were also allowed to continue their education in public schools outside the reformatories. If this was not possible, for example, because there were no secondary schools or opportunities for continued vocational training in the place where the reformatory was located, the new regulations allowed a transfer from one reformatory to another, where this would be enabled. A younger minor who demonstrated improvement during their time in a correctional reformatory could be rewarded by transfer to an educational reformatory. Minors released from reformatories were supposed to be supervised for some time to ensure their proper resocialisation.

The new legislation also advised special care for released older minors; it was left to their institution's wardens to provide them with support upon release. If the

wardens were unable to do this, they were supposed to contact private societies and charities for the support of released prisoners and older minors. This was a new institution sanctioned by the law, to be financed from the state treasury. Their responsibility was to assist older minors in finding jobs upon their release and to place younger minors in families with good records. Younger minors would also be supervised, and reports about their continued rehabilitation were to be sent to the juvenile courts that sentenced them. Finally, the approach that guilt should not only be attributed to the personality of the young offenders but also social circumstances leading them to commit wrongdoing, the new criminal code left it to judges to apply the punishment in accordance with the circumstances and the context of the committed crime.

The greatest novelty in the way youth delinquency was treated by new legislation was the introduction of courts for minors aged between fourteen and seventeen. First pioneered in the United States in the 1890s, this institution of child protection soon attracted considerable attention in Europe. The Netherlands introduced juvenile courts in 1905, while France, Germany and the United Kingdom developed their systems by 1910.⁵¹ As already mentioned, juvenile courts existed in Croatia since December 1918, but the new law made them mandatory in other parts of Yugoslavia. Specially selected judges were, in this way, given a wider social role in the treatment of young offenders and were supposed to follow their rehabilitation if they were granted probation, and even after their release if they were sent to the reformatory.⁵² Overall, the new legislation was modern and based on the principle that young offenders should be educated and resocialised, rather than punished and stigmatised.

How effective was it? According to Dragoljub Branković, an official of the Education Ministry, who actively participated in the meetings at the Justice Ministry where a new set of regulations and legal acts about the organisation and functioning of Yugoslav reformatories were discussed in 1930, neither of the existing reformatories met the standards set by the new criminal code and the following legal acts.⁵³ In addition, only two prisons in Yugoslavia met new requirements for housing older minors separately from adult prisoners: the male prison in Stara Gradiška in Croatia, and the female prison in Begunje in Slovenia. However, even their adaptation was done earlier, implementing the recommendations of the 1922 Protection of Security

⁵¹ Kate Bradley, "Inside the Inner London Juvenile Court, C. 1909–1953", *Crimes and Misdemeanours* 3, no. 2 (2009), 38.

⁵² I. Jelić, „Kazneni i drugi slični zavodi Kraljevine Jugoslavije“, 1114–1121; Boža Marković, „Društvo za zaštitu oslobođenih osuđenika i maloletnika“ [Society for Protection of Released Prisoners and Minors], *Policija*, April 1931, 305–311; Mara Đurđević, „Sudovi za mlađe maloletnike“ [Courts for Younger Minors], *Policija*, December 1932, 1213–1215; A. Skala, „Zavodi za vaspitanje dece i mlađih maloletnika u našoj državi“, 849–857, 950–958, 1148–1154; Ljiljana Stankov, „Vaspitna uloga ustanova za zaštitu dece i omladine u Srbiji, 1918–1941“ [Educational Role of Institutions for Child and Youth Protection in Serbia], unpublished PhD dissertation, (University of Belgrade, 2011), 217–218.

⁵³ Lj. Stankov, „Vaspitna uloga ustanova za zaštitu dece i omladine u Srbiji“, 217–218.

and Order Act and its regulation for creating labour camps for older minors detained for vagrancy, idleness and prostitution.⁵⁴ When Anton Skala, another official of the Yugoslav Education Ministry, wrote a series of articles on Yugoslav reformatories for *Policija* in 1933, other than the Belgrade reformatory, other reformatories still adhered to old regulations; three reformatories in Croatia were organised and functioned according to the 1902 Act, while the reformatory in Ponoviče followed the regulations sanctioned by the local authorities in 1917.⁵⁵ The result was that some reformatories accepted children under the age of fourteen, even though they were supposed to work only with younger minors. Another visible problem for the rest of the decade was a lack of properly trained staff, especially among the supervisors, who, according to the rules, had to be paired with the teachers in classrooms and dormitories and monitor the behaviour of the pupils. Many junior officers released by the army and former policemen unfit for police service worked as supervisors in reformatories, although they were untrained to work with children.⁵⁶

Apart from the introduction of courts for minors, which did materialise, there were only a few other positive effects of the new legislation in the decade that followed. In March 1931, the *Society for the Protection of Released Prisoners and Minors* was founded in Belgrade. It was only the third of its kind in Yugoslavia, the other two being the societies in Maribor, founded in 1891, and Zagreb, founded in 1910. They were supposed to be the first line of support for released prisoners and minors and a liaison between the state and these people. As the name suggests, the purpose of these charities was to assist prisoners and older minors upon their release, support them in finding jobs, offer legal advice, employment references, and even financial support. Experts from these societies were to assist minors and judges in juvenile courts, offering expertise in pedagogy and work with troublesome minors. These societies were also tasked with finding suitable families to accommodate younger minors. For these reasons, the new criminal code ensured that any such private society qualified for financial support from the state treasury.⁵⁷ A society with the same name and task was also founded in Sarajevo in May 1938.⁵⁸ Finally, in 1937, the *Department for Child Policing* was founded in Belgrade. In its jurisdiction were cases of juvenile delinquency and, in general, everything related to underage persons in the context of criminal activity. It kept records of the numbers and names of the city's street children, provided temporary accommodation for some, and helped return those who

⁵⁴ „Za suzbijanje vagabondaže i profesionalne prostitucije kod naše mladeži“ [Suppression of Youth Vagrancy and Prostitution], *Policija*, December 1925, 906.

⁵⁵ A. Skala, „Zavodi za vaspitanje dece i mladih maloletnika u našoj državi“, 956.

⁵⁶ Lj. Stankov, „Vaspitna uloga ustanova za zaštitu dece i omladine u Srbiji“, 218.

⁵⁷ B. Marković, „Društvo za zaštitu oslobođenih osuđenika i maloletnika“, 305–310.

⁵⁸ S. Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 249.

were not from Belgrade to their registered domicile. The Department also served as a temporary shelter for children who were taken off the streets.⁵⁹

The limitations

One of the consequences of these moderate successes was that the excitement with the new legislation soon wore off among the experts. No new reformatories were opened before 1939, and no new private societies for the support of minors were founded in Yugoslavia before the outbreak of the Second World War. In September 1938, a total of six Yugoslav reformatories provided care for only 455 boys and girls.⁶⁰ This was just a drop in the ocean of neglected children in the streets of Yugoslav cities and towns, whose number rose as a consequence of the economic crisis in the early 1930s.⁶¹ This prompted the Justice Ministry in 1935 to ask the local and regional courts across the country whether the crisis had affected the rise of juvenile delinquency in territories under their jurisdiction. Most, in fact, did not report a significant increase from the usual numbers, but in some places the situation had clearly changed for the worse. The local state prosecutor in Split sent a report to the Justice Ministry in Belgrade in July, warning about an alarming rise in juvenile delinquency in his town and its surroundings. The report included parts of the testimony of a 16-year-old young offender named Josip Blajić Šimunov. The boy was detained with three other minors after a series of thefts. After confessing, Josip said “[that] he did not feel guilty of his actions. They were only natural, because neither he nor his friends had a life, and their families had no food to feed them. They were mistreated at home and felt it was better to roam the streets and steal. He concluded his testimony with an eerie prediction: ‘There are more like us, and in a few years, there will be thousands of us in Split. Every five or six adult criminals who get convicted will be replaced by hundreds of youngsters who keep coming.’” The state prosecutor went on to say that the attitude of these youths was identical to that of most other young men who were detained for various offences across the jurisdiction of the Split Court of Appeal. He concluded that the main culprits for the spike in juvenile delinquency and the “moral decay of the young generation” were the economic crisis and unemployment.⁶²

⁵⁹ „Dečija policija u Beogradu“ [Child Police in Belgrade], *Policija*, September 1937, 865.

⁶⁰ Anton Skala, „Vaspitanje i zaštita nedovoljno razvijene i defektne dece u Kraljevini Jugoslaviji, 1918–1938“ [Education and Protection of Insufficiently Developed Children], *Učitelj*, 53, no. 6 (1939), 352.

⁶¹ Vasa Lazarević, *Za spas napuštene dece* [Towards the Salvation of Abandoned Children], (Beograd: Grafika, 1935), 31.

⁶² AY, 63, Folder 39, State attorney in Split to Justice Ministry, Split, July 1, 1935.

Just like prisons for adults in Yugoslavia, which suffered from overcrowding, various facilities and institutions for the temporary sheltering of abandoned and neglected children and youth delinquents, such as detention centres, asylums, and local court and police prisons, were also overcrowded.⁶³ And despite the existence of some policies and programmes in support of child protection, which sought to address the problem of children's criminality, or the modernisation of Yugoslav prisons and reformatories, there was always the problem of finding the finances to support them. For most of the interwar period, Yugoslavia had budget deficits, namely in the first half of the 1920s and the first half of the 1930s, and budget surpluses in the second halves of both decades were only a result of extending borrowing, rather than improved economic parameters. Corruption was endemic, the bureaucratic apparatus huge, and more than twenty per cent of the budget went to the army and for defence each year.⁶⁴ It would hardly be a surprise that, in an inefficient country with such a bad fiscal policy, child protection and juvenile delinquency were low on the list of priorities.

The impact of the legal reforms of 1929–1930 on the rehabilitation of detained minors is hard to judge. According to one claim from 1933, there were many success stories, and rehabilitated minors became exemplary citizens, starting their own families, securing jobs after learning a craft while living in the reformatories, and with some even starting their own workshops. However, the same report also mentioned that many young detainees who had run away from reformatories had returned to the old ways that had led them into trouble and ultimately into reformatories in the first place.⁶⁵ In the first nine months of 1937, Belgrade police detained 988 children and younger minors living on the streets, on average 110 a month, of which only 282, or less than thirty per cent, were born in Belgrade. Between March and September that year, out of 104 of these children detained in the *Home of Child Police* in Belgrade, fifty were returned to their parents, and twenty-three, or more than one-fifth of them, were, by the orders of courts for minors, sent to reformatories. To reform some of them, nine out of the remaining thirty-one were sent to private workshops to teach them a craft; however, eight of those nine ran away on the first day and returned to the streets.⁶⁶

Changes in legislation led to changes in the recording of statistics, and one suspects that official statistics did not reflect the reality of the children's criminality in interwar Yugoslavia. The number of convicted children and minors under the age of sixteen throughout the 1920s was relatively steady, ranging between 648 in

⁶³I. Dobrivojević, „Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji, 1929–1935“, 53; Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije [Stenographic Notes from the VI Session of the Yugoslav Senate], VI Redovni sastanak, Beograd, March 23, 1939, 77.

⁶⁴Ivan Becić, *Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, 1918–1941* [Kingdom of Yugoslavia's Finance Ministry], (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 510–513.

⁶⁵A. Skala, „Zavodi za vaspitanje dece i mladih maloletnika u našoj državi“, 1154.

⁶⁶„Dečija policija u Beogradu“, 866.

1924 and 978 in 1929. The changes brought by the new Criminal Code and Code of Criminal Procedure in 1929 affected the number of convictions among children and younger minors, which dropped in the 1930s. Already in 1930, there were only 326 convicted children and younger minors, and by 1935, the number had fallen to 129.⁶⁷ This led some legal experts to conclude triumphantly that in Yugoslavia, “just like in other countries that pay more attention to social protection of children, and offer more help to private institutions [for child support], one can detect a steep decline in children’s criminality”.⁶⁸

However, the number of convictions among the category of older minors did not change in the 1930s compared to the 1920s. In the first post-war decade, there were between 2.000 and 3.000 convictions per year, and this number rose in the first half of the 1930s, following the outbreak of economic crisis, reaching its peak in 1931 with 3.267 convictions of young people aged seventeen to twenty, that is, older minors.⁶⁹ This suggests that, despite fewer convictions, the number of offences committed by children and younger minors most likely did not change either. Changes in statistical data for the 1930s resulted from the redefinition of how the law treated young offenders after 1929. Statistical changes alone could be misleading if the analysis of legal and social factors and policies behind those changes is not taken into consideration. There is a further problem with the accuracy of statistical data for the 1920s. The rigidity of the criminal laws and laws of criminal procedure in use before 1929, especially in eastern parts of Yugoslavia, combined with the lack of proper institutional support, the conservative views of police and court officials, and the harsh conditions of everyday life of street children, which is all already discussed, imply that the available statistics should be approached carefully when analysing youth criminality in interwar Yugoslavia in the 1920s.

Failed policies or no policy at all?

That the reform of criminal law in Yugoslavia appears to have had little impact on the problem of youth criminality requires further analysis. It is very telling, however, that after years of careful debating of the country’s leading experts, the new criminal code was suddenly enacted just three weeks after the proclamation of King Alexander’s dictatorship on 6 January 1929. The decision-makers were warned about the harmful rushing of things, for example, regarding the 1930 Regional and County Courts Act, which regulated the founding of courts for minors and offices of

⁶⁷ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1929* [Statistical Yearbook], (Beograd, Državna štamparija, 1929), 458.; *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1934–1935*, 407.

⁶⁸ Sergije Bubelj Jarocki, „Socijalna zaštita dece i kriminalitet maloletnika“ [Social Protection of Children and Criminality of Underage People], *Policija*, June 1938, 526.

⁶⁹ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1934–1935*, 407.

state prosecutors for criminal proceedings against underage persons.⁷⁰ The president of the Skopje Court of Appeal warned the Justice Ministry in Belgrade that the act of criminal procedure for younger minors had come into effect on January 10, 1931, upon publishing in *Službene novine* [Official Gazette], before the ministry requested the courts to appoint local state prosecutors. This placed the courts in an absurd situation of having to decide on detentions and appeals in cases against younger minors, with no state prosecutor to lead the case.⁷¹ The application of these new legal requirements confused local courts. A few months later, the same president of the Skopje Court of Appeal abruptly reminded the Justice Ministry that setting up new courts for minors required more preparation, careful examination, and time than the ministry had given them. In his words, such preparations required careful assessment of which local and regional courts had judges experienced enough to preside over the cases involving minors, as well as taking into consideration technical problems, such as if there were adequate facilities and space inside the court buildings, and whether the towns hosting the new juvenile courts, usually small in population, had enough educated laymen and private associations for assisting the younger minors at trials.⁷²

Similarly, when the Justice Ministry invited the wardens of the Glina and Pahinsko reformatories to come to Belgrade and discuss the wording of the new regulations for reformatories in Yugoslavia, Đorđe Gavrilović, the warden of Glina reformatory accepted the invitation, but replied: “It is my honour to reply that the required draft of the act of education of minors, is of such an importance for the successful work of these institutions [reformatories], that it cannot be done in haste and to such a short deadline. If we had been contacted earlier, everything would have already been done, and the whole thing would have been handled much easier”.⁷³ However, they were not given more time, and once they arrived in Belgrade, the two wardens were pressed to attend six sessions in six days, from April 5 to 10, at the Justice Ministry. As already mentioned, the text was signed by Justice Minister Milan Srškić and Education Minister Božidar Maksimović on April 24, 1930.

Historically, the development of criminal justice in Europe was part of a wider process of modernisation of the state and society.⁷⁴ In the case of Yugoslavia, modernising the legal system went hand in hand with the very act of building a new nation. On the day King Alexander’s dictatorship was proclaimed, the 1921 Yugoslav constitution

⁷⁰ AY, 63, Folder 39, Justice Ministry to the Courts of Appeal in Belgrade and Skopje and High Court in Podgorica, Belgrade, December 24, 1930.

⁷¹ AY, 63, Folder 39, President of the Skopje Court of Appeal to the Justice Ministry, Skopje, March 7, 1931.

⁷² AY, 63, Folder 39, President of the Skopje Court of Appeal to the Justice Ministry, Skopje, June 4, 1931.

⁷³ AY, 63, Folder 39, Warden of the Glina Reformatory to the Justice Ministry, Glina, February 18, 1930.

⁷⁴ D. Garland, *The Culture of Control*, 32.

was suspended and the National Assembly dismissed. However, there was a need to create a legal basis for the new political order. It was all made easier because, without the constitution and the assembly, laws, codes, and legal acts would come into effect simply by the king's or an accountable minister's signature. After the enactment of initial laws and codes for regulating the king's authority and protecting the state, on January 27, 1929, Yugoslavia got the new Criminal Code.⁷⁵ Thus, ten years after the country's political unification, the criminal code and the laws of court procedure were finally harmonised. Politically, it was an important moment because the legal system is one of the pillars of a nation-state. The new criminal code and the subsequent laws and acts replaced the previous regional criminal codes, thus symbolically manifesting the country's unity. Once this victory was achieved, the lawmakers did not seem to bother about the practical implementation of the procedures they enacted. This was summed up in one sentence by Ante Bošnjaković, a Sarajevo lawyer who specialised in assisting minors in courts, who said in a March 1930 interview for the local newspapers: "We have laws, but no consistency, we don't apply them."⁷⁶

What was further needed for the protection of underage people in Yugoslavia were measures for improving the social and economic environment of young offenders and their families. This demanded political will at the highest level and coordination between ministries of justice, education, health and social policy, economy and internal affairs at least, as well as an open dialogue between all the stakeholders, state-actors and non-state actors alike, to create a wider national strategy for preventing juvenile delinquency and for supporting rehabilitated minors and institutions for their rehabilitation. Instead, once the legislation was enacted, the problem was brushed aside by the political elite. The new criminal code, with its spirit of protection, education and rehabilitation of minors, was a step in the right direction. Still, with no new reformatories or additional trained staff, no new charitable societies and no money to support the institutions, the minors and their families, either before they ended up on the street, or after they were released from reformatories, its potential could not fully be utilised. As late as 1939, the Yugoslav Senate still debated about the "provisional state of affairs" of improper mixing of adult prisoners with minors, in a sterile political language: "[We] will do whatever it is in our power to move all the minors from the court prisons to new, modern institutions..."⁷⁷

⁷⁵ M. Anđelković, „Šestojanuarska diktatura i krivični zakonik Kraljevine SHS“, 15–19.

⁷⁶ S. Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 248.

⁷⁷ *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije*, 76–77.

Conclusion

The problems of child neglect, juvenile delinquency and the reform of the Yugoslav legal and reformatory systems were closely intertwined. The constantly growing number of children in the streets and their misbehaviour alarmed the public and the press, but also prompted social reformers, inspired by modern social and legal trends in Europe, to advocate a change in the way young offenders were viewed and treated by the legal system and in reformatories. Eventually, the changes made were in accordance with the expert recommendations. And yet, they produced few positive results. Why was this, and what does it tell us about interwar Yugoslav society?

In the absence of more historical studies on the first Yugoslavia's legal and social history, criminality, penal system and policies, we can draw parallels with similar, but more researched and better documented situations elsewhere. Let us fast forward half a century and move to New York City, where in 1978, fifteen-year-old Willie Bosket committed two murders. A shared context for New York in the late 1970s and the Kingdom of Yugoslavia in the 1920s is: juvenile delinquency on the rise, loud press demands for action, and important legal changes that followed. It draws enough points of connection for a comparison. Only fifteen at the time, Bosket robbed people on the New York subway for a few months that year, before fatally shooting two passengers who confronted him. However, with sixteen being the minimum age of criminal responsibility in New York, Bosket could not be tried in criminal court and was instead tried before the juvenile court. This caused a public outcry, which led to the change of law in the state of New York – in future, minors as young as thirteen could be charged with murder. Similar to many Yugoslav street children, Bosket had a long history of conflict with the law. He was first brought to the juvenile court when he was only nine, and had afterwards spent only a year and a half outside correctional institutions before committing the murders in 1978. However, in the midst of the resulting media frenzy about the dangers posed by juvenile delinquency in the city, reports emerged that Bosket had demanded help from the institutions before committing his crimes, and rather modest queries were made about whether the system had actually failed him. In addition, there was a suggestion that at the time of the legislation changes triggered by the Bosket crimes, the New York State Governor was in an election campaign and felt pressured to act by accusations that he was soft on crime.⁷⁸ Criminologist Simon Singer makes an interesting case:

Perhaps in a different period of time... Willie Bosket might have been portrayed as a repeated victim of violent abuse. His impoverished home environment might have been highlighted, as well as the culture of violence in his neighbourhood and the institutions where he was repeatedly placed. Recommended reforms might have

⁷⁸ Simon Singer, *Recriminalizing Delinquency: Violent Juvenile Crime and Juvenile Justice Reform*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 5–8.

followed, which would have reinforced political and organisational interest in treatment and juvenile justice rather than punishment and criminal justice.⁷⁹

William Bosket's case marked the beginning of the re-criminalisation of juvenile delinquency in the United States and the West in general, as part of the wider trend of punishing, rather than correcting offenders, underage and adult alike. We can say that the trend has reversed. In the words of David Garland, the image of a youth delinquent as a disadvantaged person in need of support has disappeared, and instead, since the 1980s, we have the reemergence of a dangerous predator and a career criminal.⁸⁰

The Bosket case seems to be a reflection of interwar Yugoslavia's problem with juvenile delinquency. Indeed, as Singer assumed, if Bosket had committed his crimes fifty years earlier, he would have received different treatment by the authorities in the United States, and from everything we analysed thus far, in the Kingdom of Yugoslavia as well, especially after the changes in legislation made in 1929–1930. This suggests that legal and social reforms and conceptions are susceptible to broader cross-national cultural trends.

It is worth mentioning that, although Bosket triggered the response by the authorities, his crimes were only the tip of the iceberg of the wave of violent crimes committed by underage persons in late 1970s New York, which sparked public outrage and led to drastic legal changes. In contrast, in interwar Yugoslavia, the press had little impact on government policy. After the introduction of censorship in 1929, it was mainly a tool of government propaganda and, as such, had no real power to exert policy change. In an authoritarian country, public opinion was irrelevant in decision-making. Therefore, unlike in contemporary democracies, the interwar Yugoslav press, although reporting on it, did not politicise the issue of street crime, which leads us to the question of whether protecting the public from crime or juvenile delinquency would have been a motive for Yugoslav policy-makers. Given the present state of research, it is hard to answer this question, although this author leans towards a negative reply.

Another important difference is that the Kingdom of Yugoslavia's new legislation and the changes it decreed for Yugoslav reformatories were not a response to any particular event, nor even to a series of events, that might have changed the way the legal and penal system dealt with juvenile offenders. They aimed at responding to a challenge of a different kind; the 1929 Yugoslav Criminal Code was a response to the problem of modern state-building and nation-building, and the motivation of decision-makers went beyond concerns for public safety. A legal system unified across the country and the nation is the founding stone of nation-states, and this harmonisation was the prime motivator behind the new legislation.

⁷⁹ Ibid., 9.

⁸⁰ D. Garland, *The Culture of Control*, 10.

On the other hand, new legislation and regulations in this field were tailored according to expert opinion, provided it did not challenge the political sensitivities of the newly established dictatorship of King Alexander. Many penal and legal experts from the east and west of Yugoslavia, often with the rank of university professor, who published and debated on the pages of *Policija*, actively participated in drafting legal proposals. Their views bore weight. With respect to the problem of juvenile delinquency, the roots of their approach were concerns for children's welfare and fears of recidivism in the case of failure to rehabilitate young offenders. Bringing in expert opinion resulted in the first Yugoslavia jumping onto the bandwagon of the modern understanding of child protection in interwar Europe and, at least in writing, synchronising its laws and regulations with those of the most progressive countries.

Admittedly, an attempt to modernise legislation was one of the rare positive responses of the Yugoslav state to the problem of juvenile delinquency. However, it was a response to the problems of nation-building, rather than the forward march towards child-welfare reform. And without a comprehensive child welfare programme, the Kingdom of Yugoslavia could not make a decisive shift from the policy of mere intervention to a strategy of prevention. Ten years of working on harmonising different Yugoslav criminal laws into a single criminal code for the entire country suggest that achieving legal unity required not only good intentions and legislative effort, but also political stability. Social protection for the most vulnerable, on the contrary, was not dependent on political stability, but rather required more good intentions and financial resources. However, interwar Yugoslavia had no money, and it is questionable whether there was goodwill among the elites to assist the most vulnerable.

Bibliography

Archives of Yugoslavia (AY), Ministarstvo pravde (63)

Leskovački glasnik

Nedeljne novine

Novo doba

Odjek Šumadije

Policija

Pravda

Slobodna misao

Večer

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1929. Beograd: Državna štamparija, 1929.

Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije, VI Redovni sastanak, Beograd, 23. mart 1939.

- Andelković, Milica. „Šestojanuarska diktatura i krivični zakonik Kraljevine SHS“ [The Dictatorship and the Criminal Code of the SHS Kingdom]. Master's thesis. University of Niš, 2018.
- Becić, Ivan. *Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Bradley, Kate. “Inside the Inner London Juvenile Court, C. 1909–1953”. *Crimes and Misdemeanours*, 3, no. 2 (2009), 37–59.
- Dickinson, Edward Ross. “Until the Stubborn Will is Broken: Crisis and Reform in Prussian Reformatory Education”. *European History Quarterly*, 32, no. 2 (2002), 161–206.
- Dobrivojević, Ivana. „Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji, 1929–1935“. *Istorija 20. veka* 24, no. 1 (2006), 45–63.
- Dujmović, Sonja. *Pod državnim okriljem: istorija detinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*. Sarajevo: Institut za historiju, 2021.
- Foucault, Michel. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London: Penguin Books, 1991.
- Garland, David. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Kocka, Jürgen. “The Middle Classes in Europe”. *The Journal of Modern History*, 67, no. 4 (1985), 783–806.
- Kosijer, Tamara. „Prilog proučavanju zaštite dece u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941“, u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, uredili Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025, 393–414.
- Lazarević, Vasa. *Za spas napuštene dece*. Beograd: Grafika, 1935.
- Miomir Kostić, Dušica Miladinović-Stefanović i Marko Dimovski. „Izveštavanje o delinkvenciji maloletnika u dnevnom listu *Politika* 1929–1933. godine“. *Peščanik*, 7 (2009), 169–199.
- Miladinović, Vidoje. „Povrat u našem krivičnom zakonodavstvu“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 22 (1982), 291–309.
- Pastović, Dunja. “Unification of Criminal Law in the interwar Yugoslavia”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 12, no. 4 (2019), 555–574.
- Petrungaro, Stefano. “Police and prostitution in Yugoslavia: a nuanced relationship”. *European Review of History*, Vol. 29, No. 2 (2022), 170–193.
- Protić, Dimitrije. *Krivično-pravni položaj maloletnika*. Belgrade: Dom, 1925.
- Schmidt, Victoria. “The Vicissitudes of Foster Care in Interwar Yugoslavia and the Global History of Child Protection”. *Balkanistic Forum*, 3 (2024), 31–54.
- Skala, Anton. „Vaspitanje i zaštita nedovoljno razvijene i defektne dece u Kraljevini Jugoslaviji, 1918–1938“. *Učitelj*, 53, no. 6 (1939), 341–354.
- Singer, Simon. *Recriminalizing Delinquency: Violent Juvenile Crime and Juvenile Justice Reform*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

- Stankov, Ljiljana. „Vaspitna uloga ustanova za zaštitu dece i omladine u Srbiji, 1918–1941.“ doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2011.
- Szabo, Agneza. „Štamparov suvremenik Josip Šilović“. *Acta Medico-Historica Adriatica*, 13, no. 1 (2015), 49–62.
- Vidaković, Slobodan. *Nekoliko istina o socijalnoj zaštiti dece u Jugoslaviji*. Beograd: Jugoslovensko učiteljsko udruženje, 1939.

Резиме

Др Перица Хаџи-Јованчић (1975)

Деца улице, малолетничка делинквенција и границе правних и социјалних реформи у Краљевини Југославији, 1918–1941.

Овај рад тежи да попуни постојећу празнину у историографији о разумевању и односу према проблему малолетничке делинквенције у Краљевини Југославији, од стране власти, стручњака и јавности, анализирајући социјалну и правну страну приступа феномену дечјег криминалитета. Док су разне владе у Београду имале прече проблеме у изградње нове државе и нове нације, улице југословенских градова биле су преплављене запуштеном и децом без родитеља и родитељског старања, као последица комбинације ратних разарања и страдања и превладавајућег сиромаштва великог броја Југословена. С правне стране, доношење новог Кривичног законика Краљевине Југославије у јануару 1929. године, који је био у духу модерне правне праксе водећих европских држава, био је корак у правом смеру. Ускладио је законе на нивоу читаве државе, довео до промене правне дефиниција појма „малолетник“ и модернизовао моделе, како њихове заштите, тако и њихове кривичне одговорности, увео судове за малолетнике и препоручио реформу постојећих и правила за оснивање нових поправних домова, те прописао већу улогу приватних друштава за помоћ малолетницима отпуштеним из поправних домова и казних завода. Међутим, посматрано из угла социјалне политике, изостао је шири програм за сузбијање основних друштвених узрока делинквенције. Иако резултати борбе са овим друштвеним феноменом, као дела ширег проблема дечје заштите у Југославији током међуратног периода, нису били значајни, требало би имати у виду и неке олакшавајуће факторе, пре свега недостатак новца, те постојање воље законодаваца да консултују стручњаке. Ипак, у складу са постојећим стањем историографије и расположивих извора за ову тему, може се закључити да ни разумевање проблема и потреба најугроженијих социјалних категорија, као ни спремност да се крене у свеобухватније реформе за превенцију сиромаштва малолетника као једног од основних узрока делинквенције, и њихове ре-социјализације након отпуштања из поправних домова, нису биле на завидном нивоу. У исто време, мотив за модернизацијом правне стране овог проблема се пре налазио у потреби југословенских власти за изградњом модерне државе и нације, него у бризи за малолетнике или заштити јавне безбедности.

Кључне речи: Краљевина Југославија, историја криминала, малолетничка делинквенција, Кривични законик, казни систем, поправни домови, дечја заштита.

Др Никола Крстовић, ванредни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
nkrstovic2012@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 8.7.2025.
Прихваћен: 12.10.2025.

У очима других: Томас Џеферсон

Апстракт: *Полазећи од дубоког противречја између просветитељских идеала Томаса Џеферсона и реалности ропства као друштвене праксе, рад испитује механизме којима је овај раскорак кроз историју оправдаван, заборављан или, у савременом контексту, поново активиран унутар академских расправа и музејских пракси. Анализом наративних и етичких структура јавног памћења, истражује се начин на који се фигура Џеферсона данас реинтерпретира у оквирима критике ропства и расне хијерархије. Посебна пажња посвећена је границама репрезентације и улози јавне историје у расподели моралне одговорности и обликовању колективног сећања. Рад тежи да допринесе разумевању како институције памћења учествују у одржавању или преиспитивању друштвених неравноправности и историјских наратива.*

Кључне речи: Томас Џеферсон, ропство, расна хијерархија, друштвена историја, музејске интерпретације, Јупитер, Сали Хемингс, Тадеуш Кошћушко

Увод: Једнаки пред...

Бронзана статуа Томаса Џеферсона из истоимене школе у Портланду скинута је са мермерног постоља за време протеста *Black Lives Matters*. Неколико иконичних фотографија документује графите „робовласник“ и „Џорџ Флојд“.¹ Током студиског боравка у Колонијалном Вилијамсбургу 2017. године имао сам могућност да се подробније упознам са ликом и делом Томаса Џеферсона, најпре кроз форму музејског театра. Тамо су била чак два Џеферсона – један, политички млађи, из времена управљања Вирџинијом, писања Декларације за

¹ Rob Manning, “Thomas Jefferson Statue Pulled Down at Portland's Jefferson High”, *OPB*, Published June 15, 2020. URL: <https://www.opb.org/news/article/thomas-jefferson-statue-pulled-down-portland-jefferson-high/> (prist. 22.6.2025.)

независност и Рата за независност и, други, политички старији, као председник Сједињених Држава и власник и управник плантаже Монтичело. У тим музејским представама најчешће је портретисан као Градитељ нације.² Међутим, друга, не тако славна страна његове личности тек је почела да се преиспитује у музејским програмима. Већ на почетку боравка фотографисао сам интерпретатора: младог Џеферсона како клечи загрљен са црном породицом. Слика је одисала атрактивношћу, осмеси и оптимизам, а опет је била прилично извештачена, као реклама.

Доста сам истраживачког времена провео са интерпретаторима Програма црначке историје (*Black History Programs*) и често смо дискутовали о амбивалентним значењима ове фотографије. Пет година након студијског боравка у којем је истраживачки фокус био музејски театар, одлучио сам се да детаљније истражим однос стварности и тумачења, историјске подлоге и баштинских евоцирања Томаса Џеферсона. Разлог је била Недеља америчке културе на Филозофском факултету у Београду 2022. године.³

Сасвим је сигурно да су интерпретације великих историјских личности у Колонијалном Вилијамсбургу (попут Џеферсона) *споменици* (у јавном простору) који говоре. Но добро питање је поставио Милан Попадић – могу ли споменици бити лоши? Расправљајући о томе да ли су споменици *подигнути* или *сачувани*, додаје и да су два важна термина *меморија* (комеморативност) и *препознавање* (признавање). А ова посладња два чине споменик спомеником.⁴ У том смислу ови театарски карактери су „живи“ споменици у служби одржавања сећања и перпетуирања препознавања. Али оправдано је питање: ког сећања и каквог препознавања?

Томас Џеферсон је био један од главних аутора *Декларације о независности* у којој је написано да су „сви људи створени једнаки и да поседују неотуђива права на живот, слободу и тежњу ка срећи“.⁵ Такође је осудио ропство у својим *Белешкама* (видети касније у тексту) оценивши га као дубоко понижавајуће. Ипак, Џеферсон је читав свој живот провео као робовласник. Ова контрадикторност добиће више смисла кроз преиспитивање његових поступака, уверења, као и историјског контекста. Требало би истаћи и да је реч о човеку који је рођен педесет година након суђења вештицама у Салему, у колонији британске

²“18th Century People: Meet Our Nation Builders”, *Colonial Williamsburg*. URL: <https://www.colonialwilliamsburg.org/discover/18th-century-people/nation-builders/> (prist. 27.4.2025).

³Недеља америчке културе и друштва 2022. године: Be a Hero! URL: <https://centarzaamerickestudije.rs/aktivnosti/nedelja-americke-kulture-i-drustva-2022/> (prist. 17.6.2025).

⁴Milan Popadić, “Can a Monument Be Bad? Normativity and Commemorative Values in Public Space”, *Normativity & Normativity of Art: Conference Proceedings, Balkan Analytic Forum*, Vol. 1 (2024), 234.

⁵“The Declaration of Independence”, *National Archives: America’s Founding Documents*. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration> (prist. 26.6.2025).

круне Масачусетсу (1692–1693), и који је умро тридесетак година пре него што је Дарвин објавио своја запажања о еволуцији (1859). Иако није могао знати да су људи еволуирали као врста, Цеферсон је био врхунски „производ“ свог времена: страствени читалац, полиглота, инжењер, упознат са најновијим интелектуалним токовима. Једна од кључних идеја било је уверење о јединственим обрасцима људског понашања: „Опћенито се признаје, да у поступцима људи свих народности и свију времена постоји велика једноличност, и да људска природа остаје увијек иста у својим принципима и дјеловању. Исти поводи увијек изазивају исте поступке, исти догађаји слиједе из истих узрока“. Дејвид Хјум (David Hume) наставља даље фокусирајући се на карактеристике човека које одређују примарне токове друштва: „Частохлепље, шкртост, самољубље, таштина, пријатељство, великодушност, смисао за заједницу: ти афекти, мијешани у разним ступњевима и расподијељени у друштву, били су од почетка свијета, а и данас су извор свих поступака и потхвата“.⁶ Посматрајући и каталогизирајући га свет је могуће боље разумети, али и побољшати. У том светлу се на Хјума надовезује Кантова (Immanuel Kant) мисао као манифест просветитељства „Имај храбрости да се служиш сопственим разумом“⁷. Последично, идеја о новом политичком поретку требало је да уважава заједничку човечност свих људи кроз признавање и заштиту права која сваки појединац природно поседује – укључујући и право на слободу. Међутим, ове принципе најочигледније је нарушавао трансатлантски трговачки ланац робовима и институција ропства. Овим радом се преиспитује управо парадокс настао у вакууму између свакодневног упражњавања ропства ирасизма и њихове начелне, идејне и теоретске, осуде.

ЦЕФЕРСОН: Добробит сумње

Томас Цеферсон се сретао са просветитељским идејама још током студија права и брзо је постао њихов заговорник, јер је Сједињене Државе видео као полигон за њихову примену, а нарочито делове о осуди ропства. Илустрацију овог става можемо видети у Цеферсоновој одлуци да, одмах након дипломирања, бесплатно заступа човека мешовите расе у тужби којом је захтевано ослобађање од дужничког служења. Своју аргументацију засновао је на просветитељским принципима, изговаравши: „Према природном закону, сви људи су рођени слободни“ или „Свако долази на свет са правом на сопствено тело, што укључује

⁶ David Hume, *Istraživanje o ljudskom razumu*, (prev. Ivan Vidan), (Zagreb: Kultura, 1956), 102. (Оригинал: David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, 1748.)

⁷ Imanuil Kant, „Odgovor na pitanje: Šta je prosvetćenost?“, u: *Um i sloboda*, Imanuil Kant, (Beograd: 1974), 43. (Оригинал: Immanuel Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, Berlinische Monatsschrift, Dezember 1784.)

слободу да се њиме креће и користи по својој вољи“.⁸ Биле су то радикалне идеје у оновременој Вирџинији. Иако је судија је прекинуо процес и пресудио против Џеферсоновог клијента, Џеферсон му је дао новац.

Прича о Џеферсоновом уздицању на националној сцени нераскидиво је повезана с порастом анти-ропског расположења у Америци. Томас Џеферсон је био вешт у сумирању мисли и идеја које су му претходиле, али и оних које су му биле актуелне. *Декларација о правима*⁹, коју је Џорџ Мејсон (George Mason) написао за савезну државу Вирџинију, била је основа за чувену Џеферсонову преамбулу из *Декларације о независности* донету ни непун месец након Мејсонове. Џеферсон је преузео Мејсонову мисао и популаризовао је користећи веома упечатљив стил изражавања. *Декларација* је документ који не имплицира ропство ни на који (правни) начин: сви људи (без расне квалификације) су *природно* једнако слободни. Одмах, приде, следи ставка по којој сви људи поседују права на живот и слободу. Џеферсон је изоставио формулацију „право на својину“ коју је Џон Лок (John Lock) раније формулисао,¹⁰ заменивши је „тежњом за срећом“. Робови су правно били сматрани обликом својине па се Џеферсонова одлука да изостави „својину“ као природно право често тумачи као суптилан покушај да се уклони препрека ка такозваној еманципацији о чему ће бити речи касније.

Џеферсонов предлози нацрт Декларације садржао је и одељак у ком осуђује трговину робљем, називајући је „суровим ратом против људске природе“¹¹. Иако Конгрес у коначној верзији није прихватио овај одељак уперен против ропства (има тврдњи да се радило о једном гласу разлике), пракса ропства дошла је под идеолошку лупу: „Револуција је, готово преко ноћи, учинила ропство проблемом на начин на који то раније није било. Ако су сви људи створени једнаки, као што су сви просвећени људи тада говорили, какав онда може бити оправдани разлог да се Африканци држе у ропству?“¹² Следећи

⁸ Ради се о судском поступку познатом као „Случај Сем Хоувел“. (Thomas Jefferson, “Legal Argument in *Howell v. Netherland* (ca. 1770)”, *The Papers of Thomas Jefferson*, Volume 1, ed. by Julian P. Boyd et. al., (Princeton: Princeton University Press, 1950), 344–347.

⁹ “The Virginia Declaration of Rights”, *National Archives: America’s Founding Documents*. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/virginia-declaration-of-rights> (prist. 26.6.2025)

¹⁰ Локова теорија о својини заснива се на природном праву појединца да има и контролише оно што је сам створио или у шта је уложио свој рад. Теорија је разрађена у публикацији из 1689. године. (Џон Лок, *Два огледа о влади*, (Београд: Књижевна заједница „Просвета“, 1982)).

¹¹ Thomas Jefferson, “Draft of the Declaration of Independence”, *Law*, July 4, 1776. *Teaching American History*. URL: <https://teachingamericanhistory.org/document/rough-draft-of-the-declaration-of-independence> (prist. 1.7.2025).

¹² Овај је цитат део Вудовог шире постављеног аргумента о томе како су идеолошке контрадикције револуције – посебно говор о слободи и једнакости – приморале Американце да почну да се супротстављају институцији ропства у новом моралном и политичком оквиру. (Gordon S. Wood, *The American Revolution: A History*, (New York: Modern Library, 2002), 104.)

логику револуционарне мисли, ропство је до средине осамдесетих година 18. века било на удару. Северне државе, које су у то време такође имале знатан број робова, заузеле су се за окончање институције ропства, често користећи аргументе које је Џеферсон истакао у *Декларацији*. Већина револуционарних лидера сматрала је да је ропство у својим терминалним фазама, те да не може да опстане. Међутим, уместо да постепено нестане, ропство је у Америци доживело највећу експанзију у својој историји.

Шта се догодило? Идеалистички ставови из времена Револуције нису били довољни за суштинску промену. Иако су и Север и Југ јавно заговарали сличне вредности, тихо, али брзо, су постајали два различита света. Север је све више заговарао једнакост у раду за све друштвене слојеве, док је Југ и даље веровао у очување удобности које је ропство доносило. А све су чешћи били и гласови који су аргументовали оправданост ропства. Једно од главних надахнућа про-ропских ставова потекло је управо од Џеферсона. Током Револуционарног рата гувернери свих држава добили су од једног француског дипломате упитнике с циљем да Француска боље разуме нову и брзо растућу нацију. Џеферсон је, као тадашњи гувернер Вирџиније, одлучио да одговори књигом *Белешке о држави Вирџинији*¹³. Већи део књиге посвећен је описима географије Вирџиније, флоре и фауне. Џеферсон нам се овде представља као просветитељски мислилац, који пажљиво опажа и каталогизира свет. Међутим, на неколико страна, Џеферсон проширује анализу о питању расе, те износи претпоставке о расним разликама, углавном засноване на сопственим утисцима из Монтичела. Његова базична мисао је да постоје важне разлике између црнаца и белаца и да су те разлике урођене. У готово сваком аспекту своје анализе описује црнце као инфериорне, посебно истичући когнитивне способности: „У памћењу су једнаки... али у разуму знатно инфериорнији, јер мислим да се тешко може наћи неко међу њима ко је способен да прати и разуме истраживања Еуклида...“. На пољу имагинације, тврдио је да су његови робови “приглупи, примитивни и заостали”.¹⁴ Неки његови коментари били су посебно омаловажавајући, те је истакао да црнци сексуално преферирају белце у истој мери у којој орангутани у Африци наводно преферирају црнкиње,¹⁵ што је била широко распрострањена предрасуда коју је Џеферсон очигледно усвојио. Својим тврдњама додао је и ноту научног скептицизма, рекавши да то нису чињенице, већ „само сумње“.

¹³ Thomas Jefferson, *Notes on the State of Virginia*, ed. William Peden, (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1955). Оригинални примерак из 1785. године може се наћи у библиотеци у Монтичелу.

¹⁴ Thomas Jefferson, *Notes*, 202–203. Тешко је тачно превести овај цитат јер речи *dull, tasteless, anomalous* данас имају различито значење од онога с краја 18. века.

¹⁵ *Ibid*, 204.

Џеферсона су још за живота прозивали због *Белешки*. Најпознатији пример био је Бенџамин Банекер (Benjamin Banneker) који је, самоук у астрономији и математици, стекао признање за серију алманаха (1792–1797) који су садржали приказе астрономских прорачуна и временских прогноза. Банекер је 1791. године послао писмо Џеферсону праћено рукописним примерцима алманаха¹⁶, чиме је директно оспорио Џеферсонове ставове о интелектуалним способностима црнаца. Банекер је суштински изазивао Џеферсонов осећају за правду и једнакост, оспоравајући расистичке стереотипе и позивајући га да преиспита институцију ропства. Џеферсон је одговорио учтиво, признао Банекерове успехе, похвалио прорачуне у алманahu и уверио Банекера да би се залагао за ослобађање црнаца уколико би то било политички изводљиво.

Иако је касније ажурирао многе делове *Белешки*, одељке о запажањима о раси није мењао. Није никада променио ни ставове у хиљадама писама које је написао до краја свог живота. Књига *Белешке о држави Вирџинији* објављена је 1785. у Паризу, а две године касније у Лондону. Џеферсонове идеје у књизи нису биле посве оригиналне, али он их је у великој мери популаризовао у Сједињеним Државама, јер је у то време био једна од најугледнијих личности у земљи, поштован као политички, морални и интелектуални првак. Одмах након објављивања *Белешки* присталице ропства почеле су отворено да их користе као ауторитет који подупире „њихову ствар“. Најгласнији посланик у Представничком дому Јужне Каролине читао је наглас одељке о расним разликама и инфериорности црнаца током дебата.¹⁷ Ови одељци су коришћени као „научни“ доказ оправданости трговине робљем и као оправдање за постојећи поредак. Но, уместо величања значаја ропства и трговине робљем, користио се патерналистички модел. Тако је Џеферсонов ауторитет инструментализован у моћно оружје.

Почетком 19. века опседнутост расним разликама већ је процветала широм земље, а либерална атмосфера је до осамдесетих година 18. века усахла. Расно мешање се смањило, нарочито на Југу, а нови расни кодекси су континуирано

¹⁶“To Thomas Jefferson from John Trumbull”, 14 July 1789, *National Archives: Founders Online*. URL: <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-15-02-0266>. (prist. 1.7.2025); Silvio A. Bedini, *The Life of Benjamin Banneker: The First African-American Man of Science*, (Baltimore: Maryland Historical Society, 1972), 132–137.; Julie Winch, *Benjamin Banneker: Surveyor, Astronomer, Publisher, Patriot*, (Charlottesville: University Press of Virginia, 2002), 135–140.

¹⁷Сенатор Вилијам Смит (William Smith) и представник Денис Бурке (Dennis Burke) из Јужне Каролине рекли су: „...штета од ослобођења би представљала трагедију онемо што Џеферсон већ показа у *Белешкама*, речено за расне разлике, дубоко урођене предрасуде, раздвајања која производе завршни резултат у рату између раса...“ (Lacy K. Ford, “Slavery and Racist Thought in the Old South: Reconsidering Race, Slavery and Power in a Slaveholding Society”, in: *Proceedings of the Fifth Annual Gilder Lehrman Center, International Conference at Yale University: Collective Degradation: Slavery and the Construction of Race*, (New Haven, Connecticut, 2003), 26–27.

додавани.¹⁸ Верске групе на Југу повукле су се са својих ранијих анти-ропских позиција, а друштва за укидање ропства почела су рапидно да губе чланове. У покушају да се црна боја коже трајно повеже са ропским статусом, јужне државе су почеле да протерују све слободне црнце, а веровање да ће ропство с временом нестати губило се. До 1806. године често су се могле чути речи попит оних Питер Ерлија (Peter Early) у Представничком дому Џорџије: „Рећи ћу истину: велика већина људи у јужним државама не сматра ропство злом.“¹⁹

Чињеница је да ниједан од најутицајнијих вођа није био спреман да енергичније покрене питање укидања ропства. Разлог је што су се очување Уније и укидање ропства сматрали као супротстављени циљеви. Нација је била у крчком стању чак и после победе у Рату за независност. Јавност, барем на Југу, није желела укидање ропства, а политички лидери су ишли линијом мањег отпора јер су и сами били власници робова. Џеферсон је у двадесетим и раним тридесетим годинама наследио око 175 робова на четири велика имања, што га је учинило једним од највећих робовласника у Вирџинији. Своју пажњу и ресурсе убрзо је усмерио на плантажу Монтичело. Као просветитељски мислилац пажљиво је бележио податке о раду своје плантаже помоћу часовника, лењира и вага, све у циљу постизања максималне економичности и ефикасности. Као робовласник, покушавао је да своје робове нагна да раде као зупчаници у машини, јер је себе сматрао за дизајнера механизма који ради у савршеној равнотежи: ако се смањи макар и један део снаге, целина ће се успорити. То је значило елиминисање било какве неактивности међу робовима: ни младост, ни старост, ни болест, ни временски услови нису били оправдање за застој у плантажном „погону“.

Међутим, постоје мишљења да је Џеферсон био свестан човечности својих робова. Обележје „благотворности“ робовласника у то време било је да, кад год је могуће, одржи робовске породице на окупу. Џеферсон је настојао да избегне физичко кажњавање робова, а данас нема поузданих доказа да је икада лично физички казнио неког роба. Међутим, био је познат и по делегирању кажњавања, али је ипак настојао да ангажује надзорнике који су се према робовима опходили на рационалан и хуман начин, а упозоравао их је да избегавају грубо поступање са њима. Проналажење таквих надзорника показало се као велики изазов: број надзорника које је ангажовао на Монтичелу премашио је двадесет, а неки од њих били су сурови – чак и по стандардима тог времена. Посебно се издвајао по окрутности надзорник Габријел Лили (Gabriel Lilly), који је радио на плантажи од 1801. до 1805. године. Лили је данас упамћен као неко ко је више пута

¹⁸ Више код: Douglas Blackmon, *A Slavery by Another Name: The Re-Enslavement of Black Americans from the Civil War to World War II*, (New York: Doubleday, 2008).

¹⁹ Транскрип говор Питера Ерлија видети у: Peter Early, “Speech in the U.S. House of Representatives”, June 17, 1806., *Pro-slavery Thought in the Old South*, William Summer Jenkins, (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1960), 55.

у једном дану бичевао седамнаестогодишњег роба, иако овај због болести није био у стању ни руку да подигне. Џеферсон је Лилија сматрао једним од бољих настојника, а разлог за његов одлазак са плантаже Монтичело у ствари се тицао новца – Лили је тражио да му се плата удвостручи.²⁰ Све Џеферсонове ставове по питању разумевања људских слобода обележавају овакве, мале и велике, контрадикторности. Оне ће бити у фокусу даљег бављења ликом и делом трећег америчког председника, али из угла личних односа. Стога и наслови великим словима акцентују различите аспекте Џеферсонове личности: у овом делу је то била јавна фигура (само Џеферсон, као симбол). Следе Џеферсон (по презимену) између приватног и јавног, Томас (по имену) између господара и пријатеља и, коначно, Ти Џеј (по иницијалима) између господара и потомства.

Џеферсон, Томас **ЏЕФЕРСОН**: човек од (не)поверења

Његово име се појављује само успутно, на маргинама и у фуснотама великих личности. Доминго, тамнопути слуга који је пратио једног револуционара од рођења Сједињених Држава до алпских долина Швајцарске, остаје упамћен по портрету Јана Јозефа Сикорског у Музеју пољске војске у Варшави.²¹ Његово име упућује на порекло из француске или шпанске колоније и сурову аритметику атлантске трговине робљем. Могуће је и да је прошао кроз Чарлстон, Њу Орленас или Филаделфију²² пре него што је ушао у орбиту човека чији је живот обележила борба за независност и слободу и у Новом и у Старом свету.

Први пут, посредно, Тадеуш Кошћушко (Tadeusz Kościuszko) помиње Доминга током боравка у Филаделфији након руског заробљеништва и поновног доласка у Америку. Ипак, по свој прилици, срили су се још раније, у Француској, 1797. године: „Доминго се у историјским изворима појављује као део Кошћушковог домаћинства... Ништа није познато о његовој породици, пореклу или претходном статусу“.²³ У новоформирану републику допутовали су заједно, Кошћушко као прослављени херој и Америчке и Пољске револуције. Био је у раним педесетим годинама живота и већ нарушеног здравља након вишегодишњег заточеништва. Кошћушко, који се страствено борио против ропства, односио се према Домингу не као према власништву, већ као слуги од поверења

²⁰ Lucia C. Stanton, *Those Who Labor for My Happiness: Slavery at Thomas Jefferson's Monticello*, (Charlottesville: University of Virginia Press, 2012), 146–154.

²¹ Jan Józef Sikorski, *A Portrait of Domingo, Kościuszko's Servant*, Polish Army Museum, Warsaw. Портрет доступан на: URL: <https://www.new-east-archive.org/articles/show/12214/black-lives-matter-europe-african-polish-tadeusz-kosciuszko-jean-lapierre-jabonowski-statues> (prist. 29.6.2025)

²² “Slavery and Remembrance”, 2014, Colonial Williamsburg. Пројекат и изложба доступни на: URL: <https://research.colonialwilliamsburg.org/projects/slavery-and-remembrance/> (prist. 29.6.2025)

²³ Gary B. Nash and Graham Russell Gao Hodges, *Friends of Liberty: A Tale of Three Patriots, Two Revolutions, and the Betrayal that Divided a Nation*, (New York: Basic Books, 2008), 207.

и пријатељу. Доминго је постао најближи Кошћушков пратилац као болничар (од превијања рана до припреме хране), организатор преписки и сапутник (у Француској и касније у Солотурну у Швајцарској од 1801. до 1817. године).²⁴ Није потврђено, али да се наслутити да је Доминго био плаћен за свој рад. Ипак, опсег Домингове слободе остаје отворено питање јер је било условљено расом. Можемо претпоставити да је могао да се креће, али не и да оде по сопственој вољи, могао је да ради и зарађује, али не и да поседује ствари. Није позната ни Домингова судбина након Кошћушкове смрти: не знамо где је сахрањен, нема га у Кошћушковом тестаменту, нити има познатих потомака.

Кошћушко је био свестан својих радикалних ставова у времену које је тражило велике компромисе. Ипак, однос Доминга и Кошћушка пре би се дао дефинисати са људске, а не историјске и друштвене перспективе. Пољски револуционар је последњих двадесет година живота био ћутљив и нетрпељив човек, завистан од Димингове, неге. Оно што на маркира почетак њихове двадесетогодишње блискости је Кошћушков тестамент остављен Томасу Џеферсону на испуњење 1798. године. О овоме ће, пак, бити више речи касније.

Осврнимо се на сличан портрет, симбол другачије биографије од Домингове. Портрети су прилично слични иконографски, па и стилски: тричетвртински окрет тела, тамнија позадина, упечатљив поглед, бела кошуља која контрастира тону остатка слике. Доминго изгледа млађе, али не толико одлучно као старији мушкарац. Он у левој руци снажно држи штап чији је рукохват стилизован и бео. Изгледа као да готово стиснутом песницом леве руке прави покрет унапред – ка нама, посматрачима. Овај други портрет представља Агрипу Хала (Agrippa Hull),²⁵ још једног Кошћушковог пријатеља из времена борбе у Сједињеним Државама.

Тадеуша Кошћушка и Агрипу Хала веже једно од најнеобичнијих међурасних пријатељстава у доба Америчке револуције, које одражава идеале слободе, једнакости и узајамног поштовања који су били ретки нарочито у друштву дубоко обликованом ропством и расном хијерархијом. Критике ропства које су буктале у Кошћушковој свести уобличене су Рејналовим радикалним идејама о антиропству и антиколонијализму изнетим у једном запаљививом трактату²⁶, који је експлодирао снагом метеора у културним круговима Париза 1770. године.²⁷ Кошћушко, као ситни властелин у окупираној и подељеној земљи, с вером

²⁴ Ibid, 208–213.

²⁵ Unknown painter, *Agrippa Hull 1848 Portrait*, Stockbridge Library, Museum & Archives. Портрет је доступан на: URL: <https://www.nps.gov/vafo/learn/historyculture/agrippa-hull.htm> (prist. 29.6.2025). Ово је, за сада, једини портрет Агрипе Хала, а настао је по дагеротипији Ансона Кларка (Anson Clark) из 1844. године.

²⁶ У питању је: Guillaume-Thomas Raynal, *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, edition 3, (Geneva: Jean-Léonard Pellet, 1780).

²⁷ G. Nash and G. Hodges, *Friends of Liberty*, 34.

у исте слободе за све људе, поистоветио је антиропску борбу са вишевековном борбом пољског сељаштва.

Агрипа Хал рођен је као слободан човек у Стокбрицу у Масачусетсу 1759. године. Ступио је у Континенталну војску када је имао осамнаест година и служио је у њој више од шест година. Додељен је Кошћушку као ађутант око 1780. године. Заједно су издржали више од 1.500 дана у неким од најсуровијих услова рата, што је било искуство које их је дефинисало.²⁸ Кошћушко и Хал су били сведоци многих храбрих дела црначких трупа, а посебно у крвавој и одлучујућој бици између енглеских и америчких трупа. Но, ретко шта је званично документовано – на слици Вилијама Ранија (William Ranney) *Битка код Коупенса*²⁹ приказан је тамнопути дечак који пуцајући из пиштоља спасава живот поручнику Вилијему Вашингтону. Овде је ипак реч о уметничкој слободи шест деценија након стварног догађаја – нема проверивих података да је дечак био Афроамериканец иако су момци у његовој улози (батлера) углавном то били.

Хал је обављао многе функције за Кошћушка као ађутант: бринуо о његовој опреми, достављао преписку и старао се о његовим потребама на терену. Кошћушко је истицао да је Агрипа стално био са њим понашајући се веома интелигентно и достојанствено. Када су се растали након рата, више се никада нису срели. Хал није прихватио Кошћушков позив да оде са њим Пољску, вратио се у свој родни Стокбриц, живео скромно и био веома поштован. Али, 1831. године кренуо је на своје последње путовање ван Стокбрица – до Вест Поинта.³⁰ Пројекат утврђења, а данас дом чувене Војне академије, израдио је управо Кошћушко. Хал је извесно био узбуђен због овог путовања, јер је пола века раније са Кошћушком провео неколико месеци на изградњи утврђења. Нема сумње да су Хал и остатак групе посетили и први Кошћушков споменик на свету, подигнут само неколико година раније захваљујући донацијама кадета Вест Поинта.

Зашто су нам биле потребне ове две цртице о међурасном пријатељству? Иако никада није имао прилику да упозна Доминга, а са Агрипом Халом се срео једном или два пута и вероватно није разменио ни реч³¹ Томас Џеферсон им је индиректно остао дужан – не лично, али морално свакако. Тадеуша Кошћушка Џеферсон је, извесно је, врло добро познавао. Кошћушко је имао величанствен дочек у Филаделфији августа 1797. године након протеривања из родне Пољске: народ га је носио кроз улице, а Џеферсон, тада потпредседник САД, посећивао

²⁸ Ibid, II.

²⁹ William Tylee Ranney, *The Battle of Cowpens* (1845), South Carolina State House Senate Chamber. Доступна на: URL: https://arw.fandom.com/wiki/Battle_of_Cowpens (prist. 20.6.2025)

³⁰ Catharine Maria Sedgwick, "West Point", in: *Juvenile Miscellany*, ed. Lydia M. Child, (November and December 1833), 237–245. URL: <https://sedgwickstories.omeka.net/items/show/42> (prist. 11.6.2025)

³¹ G. Nash and G. Hodges, *Friends of Liberty*, I.

га је у његовом привременом смештају, која је данас меморијална кућа под управом Националних паркова.³² Разменили су и велики број писама. Њихова преписка је почела око 1797. године, након што су обојица изградили репутацију бораца за слободу: Кошћушко на бојном пољу, а нарочито као инжењер војних утврђења, а Џеферсон у области политичке филозофије. Њихово пријатељство било је топло, лично и проткано веома сличним идеолошким погледима. Међутим, овај однос дубоко је компромитован последњом жељом Пољака, односно одбијањем Томаса Џеферсона да је испуни.

Кошћушко је написао тестамент 1798. године током боравка у Филаделфији и оставио га на испуњење Џеферсону: „Овим овлашћујем свог пријатеља Томаса Џеферсона... да целокупну ту суму [Кошћушкове заостале плате и додељено земљиште у Сједињеним Државама у вредности од око тадашњих 17.000 долара] употреби за откуп црнаца, било његових или других, и да им у моје име дарује слободу; да им обезбеди образовање у занатима или на други начин, и да их подучи њиховим дужностима као грађана“.³³ Ово је био експлицитан и практичан тест, а Кошћушко је имао поверења да ће његов пријатељ моћи да изнесе ово морално бреме. Уједно, била је то шанса за Џеферсона да делује у складу са својим (тадашњим) ставовима о ропству. Иако је јавно прихватио поверење које му је Кошћушко указао – одговорио је да је примио писмо и да прихвата обавезу – Џеферсон је у својим познијим годинама одбио да делује као извршилац тестамент³⁴, позивајући се на старост и правне компликације. Ту дужност је пренео на друге. Након година парничења и спорова, нарочито међу Кошћушковим наследницима из Пољске, тестамент никада није спроведен, и ниједан роб није добио слободу захваљујући Кошћушковој заоставштини. Ово је једно од највећих помрачења Џеферсонових идеала, пропуштена морална прилика да премости јаз између својих просветитељских идеала и дубоко укореењеног живота као робовласника. Џеферсон је умро на педесетогодишњицу *Декларације о независности* 1826. године.

Пријатељство Џеферсона и Кошћушка симболизује противуречности епохе: слобода се проповедала, али се није упражњавала, те Кошћушков тестамент, на неки начин представља вертикалу по којој се мере Џеферсонови морални падови. Иако је разумевање њиховог односа примарно важно због разумевања транснационалних веза у револуционарним токовима с краја 19. века, може се

³² Thaddeus National Memorial, National Memorial Pennsylvania, National Park Service. URL: <https://www.nps.gov/thko/index.htm> (prist. 22.6.2025)

³³ “Will of Tadeusz Kosciuszko”, May 5, 1798, *National Archives: Founders Online*. URL: <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-30-02-0230> (prist. 12.6.2025)

³⁴ Alex Storozynski, *The Peasant Prince*, (New York: St. Martin’s Press, 2009), 198–215. Писмо Кошћушка Џеферсону 1816. године послато је из гзиле у Солотурну и једно је од последњих у којем Кошћушко изражава наставак забринутости због „америчког случаја“.

тумачити и на нивоу граница просветитељских идеала и као огледало реалности (сваког) времена: нису све визије слободе једнаке нити једнако важне.

Цеферсон, ТОМАС Цеферсон: власник права на реч

Током 2015. године, уређивао сам четврти по реду међународни зборник *Нечујни гласови* који је у фокусу имао теме заборављених, маргинализованих, обесправљених у интерпретацијама музеја на отвореном. Стивен Силс (Stephen Seals), тада руководилац интерпретативних програма, послао је интригантан рад који је спајао лична сећања Афроамериканца са перформативним аспекти-ма Колонијалног Вилијамсбурга. Написао је: „[...] на игралишту, мој друг Чејс Богс (Chase Boggs) ме током расправе назвао речју која почиње словом Н. И да, до данашњег дана се сећам како сам се осећао тог тренутка [...] Сазнање да су робови били црни као и ја, и да су толико дуго мучени учинило је да ме тако младог буде срамота своје прошлости. [...] Ако нам наша прошлост помаже да сазнамо ко смо, шта сам ја онда мислио о себи?“³⁵

Две године касније обрео сам се у Колонијалном Вилијамсбургу као први добитник CWF/EXARC стипендије³⁶. Музеј је познат по свом метафоричном преласку Рубикона – готово све музејске интерпретације имају театарске форме.³⁷ Ни читав месец у овом малом месту, а великом музеју, није био довољан да испратим све програме.³⁸ Неколико њих је скретало пажњу јер се, супротно увраженом мишљењу, музеј бавио „тешком“ историјом још од средине осам-десетих година 20. века. Но, најинтригантније су оне представе које се тичу свакодневица које посредно обликују велике приче из прошлости, набијене су емоцијама, а оне су базични састојак за разумевање (и прихватање) прошлости која нас и даље оптерећује у међуљудским односима, загађује предрасудама и стереотипима.³⁹

³⁵ Стивен Силс, „Хуманизовање нехуманих“, *Музеји на отвореном: Нечујни гласови*, ур. Никола Крстовић, (Сирогојно: Музеј на отвореном „Старо село“, 2015), 17–18.

³⁶ Ради се о стипендији: The 2017 John D. Rockefeller, Jr. Library of the Colonial Williamsburg Foundation and EXARC Fellowship. URL: <https://dev.exarc.net/history/2017-colonial-williamsburg-foundation-exarc-fellowship> (prist. 21.6.2025)

³⁷ Видети детаљније у: Cary Carson, *Becoming Americans: Our Struggle to be both Free and Equal. A Plan of Thematic Interpretation, Teaching History at Colonial Williamsburg*, (Williamsburg: Colonial Williamsburg, 2002), 4.; Никола Крстовић, *Музеји на отвореном: Живети или оживети свакодневицу*, (Сирогојно: Музеј на отвореном „Старо село“ и Београд: Центар за музеологију и херитологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, 2014), 131.

³⁸ Nikola Krstović, „Izgubljeno/Nadeno (u prevodu): Kolonijalni Viliјamsburg“, *Nikola Krstović Sense Heritage*, objavljeno 31. avgusta 2017. URL: <https://nikolakrstovic.wixsite.com/senseheritage/blog-cw-1> (prist. 15.6.2025)

³⁹ Nikola Krstović, “History in Motion: Colonial Williamsburg”, *EXARC Journal*, Issue 2018/2. URL: <https://exarc.net/issue-2018-2/aom/history-motion-colonial-williamsburg> (18.6.2025); Nikola

Једна од таквих театрализација задире и у ову тему – прича о Јупитеру (вероватно) Евансу. Музејски интерпретатор Колонијалног Вилијамсбурга, глумач Цамар Џонс (Jamar Jones), портретисао је Јупитера, не само у музеју, већ и у Монтичелу и то са „два“ Џеферсона.⁴⁰ Ко је био Јупитер? И зашто је значајан за нашу анализу? Пре одговора на ова питања прођимо накратко кроз Џеферсонов осврт на међусобне односе деце у робовласничким околностима и импликације које ти односи имају на друштво. Секвенца из *Белешки* драгоцен је и за разумевање историјских факата, али и за грађење структура баштинских интерпретација, посебно Јупитера.

По Џеферсону, образовање младих у Вирџинији тешко да је могло од њих да направи нешто друго до тиране. Посебно се то односи на оне који су, као и он, рано детињство провели на некој од великих плантажа. Деца плантажера су време проводила са децом робова а резултат је, по Џеферсоновом мишљењу, био то да су се заправо школовали у тиранији. „Читав однос између господара и роба“, написао је у једном пасусу у својим *Белешкама*, „представља стално тренирање најбурнијих страсти, непрекидног деспотизма са једне стране, и понижавајућег покорављања са друге. Наша деца то гледају и уче да то опонашају... Родитељ виче, дете гледа, памти бес, понаша се исто у кругу млађих робова, даје одушка најгорим страстима, и тако негујући је, образујући се и свакодневно увежбавајући се у тиранији, не може а да касније не буде подложно тим одвратним особинама“. Вирџинија је оскудевала у школама, а њене велике плантаже надоместиле су овај недостатак, али као школе порока и тираније. „Човек мора да буде чудо природе“, закључује Џеферсон „ако може да сачува своје манире и морал непоковане у таквим околностима“.⁴¹

Вратимо се на малопређашње питање идентитета Јупитера. Рођен је као роб исте године кад и Томас Џеферсон (1743) на плантажи која је била у власништву Џеферсоновог оца. Јупитерова мајка била је робиња па је, по законима Вирџиније, то морао бити и он. Али, Јупитер је одрастао заједно са Томасом. По интерпретираним сећањима из Монтичела и Колонијалног Вилијамсбурга оствљавали су се са Том и Јуба. Јупитер је у једном моменту схватио да је

Krstović, “Museums OFF boundaries. Museums through “devised theatre”, heritage as contemplative performance”, in: *Des lieux pour penser: musées, bibliothèques, théâtres*, ed. Flore Garcin Marrou, Françoise Mairesse and Aurélie Mouton-Rezzouk, (Paris: ICOM-ICOFOM, 2018), 186–191.

⁴⁰ Jamar Jones and Kurt Smith, *Nation Builders Discuss the Institution of Slavery and Across the Board*, Colonial Williamsburg (Hennage Auditorium at the Art Museum) Black History Month reenactment, 2018–2022. URL: <https://www.yurview.com/shows/living757/colonial-williamsburg-showcases-black-history/> (prist. 18.5.2025); Jamar Jones and Bill Barker, *Live Q&A: Thomas Jefferson & Jupiter Evans*, State Historic Site and Foundation Monticello reenactment: 2017–2020, streamed on YouTube in 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oWjo-BurIoI> (prist. 19.5.2025)

⁴¹ Thomas Jefferson, *Notes on the State of Virginia*, (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1955), 162.

уместо друга Јубе постао власништво господара Цеферсона, „повлашћен“ задужењем да буде лични слуга. Јупитер је имао живахан карактер, смисао за хумор и био је повереник за важне задатке – али никада није постао заиста слободан. Путовао је са Цеферсоном, бринуо се о његовој гардероби, стварима и обавезама и свакодневно му служио. Ова блискост дала је Јупитеру посебан статус међу робовима. Уживао је чак и у благодетима неформалног односа са Цеферсоном које други нису имали: неки су га можда видели као Томасовог „пријатеља“, иако би ту тврдњу данас требало разумети са дозом опреза. Појам пријатељства у овом контексту је веома сложен. Јупитер није имао правну самосталност, а Цеферсон је, без обзира на извесну емоционалну повезаност, имао потпуну власт над његовим животом. Оно што се савременим очима може учинити као пријатељство, ако склонимо у страну друштвено условљене концепте, било је дубоко укорено у идеји хијерархије власништва и контроле. Цеферсон је помињао Јупитера у својим писмима, понекад са наклоношћу, али често с покровитељским тоном типичним за робовласнички тон јужњачког патернализма. У музејској интерпретацији Џамар Џонс, одговарајући на питања посетилаца примећује велику разлику у вредносним системима Томаса Цеферсона пре и након 1780. године: од заступника слободе до ћутања и тихог слагања са ропством.

Ове интерпретације су гласови које је доскора било немогуће чути јер нема ниједне друге визуре изузев Цеферсонове. То отвара простор и за психолошко разумевање сопствене позиције – од „пријатеља Тома“ до имовине господара Цеферсона баш у време писања *Белешки* – што је веома важно за разумевање присутног расизма. Негативни коментари на интерпретације се готово увек односе на Џонсову улогу: „Зашто демонизује икону стварања нације?“, чиме се персонализује позиција интерпретатора, без дубљег промишљања да је то музејски израз. Али, на то питање одговора и Бил Баркер (Bill Barker) (у улози Цеферсона у Монтичелу): „То није демонизација, то је процес исцељења који и даље траје због системског расизма“. На констатације да је непријатно суочити се са таквим тумачењима, Џонс констатује: „И треба да је непријатно. Јер истина и потрага за њом и јесте непријатан процес“.⁴² Јан Асман (Jan Assmann) је тврдио: „И док оно што се десило заувек остаје као чињеница, променљиво је једино њено тумачење“⁴³. Међутим, остаје отворено питање да ли је *оно* што се десило заиста *све* што се десило. То доводи у питање и целовитост чињенице. Ослањајући се на Асманову тврдњу Милица Маројевић каже: „У том смислу историја није ни славна ни срамна, већ то може бити само наш однос према њој“, веома прецизно препознајући да је питање права на говор у трансформацији

⁴² J. Jones and B. Barker, *Live Q&A*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oWjo-BurIoI> (prist. 19.5.2025)

⁴³ Jan Assmann, *Kultura pamćenja*, (Beograd: Prosveta, 2011), 16–28.

историје и прошлости у баштину веома важно и „тесно повезан[о] са консензусом ко одлучује шта ће се, због чега и на који начин памтити, интерпретирати и презентовати“.⁴⁴

Вратимо се још мало односу Томас–Јупитер. Почетком 1790-их Јупитерово здравље и покретљивост су почели да слабе. Џеферсон је написао да је Јупитер постао сувише стар за службу, те га је 1794. отпустио из личне службе и доделио му лакше задатке, а касније је и ослобођен, иако ни по једној документацији није јасно када и како се то догодило. Умро је недуго затим, око 1800. године. Џеферсон, аутор фразе „сви људи су створени једнаки“ зависио је и лично од робова, укључујући и оне који су му били најближи. Њихов однос је прозор у свакодневну реалност америчког ропства: место где су наклоност и доминација коегзистирале у нелагодној спрези, и где су чак и најинтимнији односи били обликовани моћи, расом и законима. Али, рекло би се, највише осећајем за бизнис – Џеферсон је монетизовао људе тврдећи да има годишњи раст од четири процента захваљујући поседовању робова и њиховој репродукцији. Посаветовао је и пријатеља који је био пред банкротом да уложи све преостале паре у куповину земље и црнаца (робова), јер они заједно доносе од пет до десет процената раста годишње. Назвао је то „тихим профитом“.⁴⁵ Спрега емотивне и пословне визуре уводи нас у последње поглавље овог прегледа.

ТИ ЦЕЈ, „МУЖ“ И ОТАЦ НЕВИДЉИВИХ

План еманципације робова изазивао је бројне полемике. Политичар са вероватно најмање практичном визијом био је управо Томас Џеферсон. Предлагао је, у већ поменути *Белешкама о стању државе Вирџиније*, ослобађање робова али оних рођених тек након доношења закона. Додатно, робови не би одмах по рођењу постали слободни. Предлагао је да остану са родитељима (и власницима) до одређеног узраста, а затим да буду образовани о јавном трошку и оспособљени за пољопривреду, занате или науке, у складу са својим способностима: девојке до осамнаесте године, а момци до двадесет прве године. Потом би их требало колонизовати тамо где би у том тренутку било најпогодније уз опскрбљење оружјем, алатима, семенима, паровима домаћих животиња, и др. Били би проглашени слободним и независним народом, под заштитом и савез-

⁴⁴ Милица С. Божић Маројевић, „Памћење спорних легата прошлости или кад култура сећања устукне пред културом поништавања“, *Зборник радова Филозофског Факултета*, III (4), 2022, 261–262.

⁴⁵ Henry Wiencek, “Master of the Mountain: Thomas Jefferson and His Slaves”. Banner Lecture in Virginia Museum of History and Culture, February 7, 2013, 28’–30’. URL: <https://virginiahistory.org/learn/master-mountain-thomas-jefferson-and-his-slaves-0> (prist. 22.6.2025).

ништвом Сједињених Држава.⁴⁶ Укратко, Џеферсон је желео еманципацију са депортацијом. Веровао је да робови имају право на слободу, али ако би било по његовом, то право би морали да остварују ван граница Сједињених Држава. Но, како је речено, ово је био и најмање практичан предлог, што мора да је било сасвим јасно и самом Џеферсону.

Према доступним подацима, ово је једини јасно формулисан разлог који је Томас Џеферсон икада навео као објашњење зашто није ослободио сопствене робове. Уколико је сматрао да еманципација робова мора да буде условљена њиховим иселењем из Сједињених Америчких Држава, што је став који је јавно заступао у ширем друштвеном контексту, онда се тај услов, по свој прилици, односио и на његове личне робове. С обзиром на то да такав услов током његовог живота није био испуњен, може се закључити да је управо у томе лежало његово оправдање за неизвршену еманципацију оних које је лично држао у ропству.⁴⁷ Аргументи које Џеферсон наводи као окосницу свог плана за депортацију имају два оправдања.

Прво је већ поменуто: веровао је у постојање значајних расних разлика и тврдио да су оне урођене и непроменљиве. Као доказ за ту тврдњу, навео је како је посматрао „унапређење црнаца у уму и телу“ када дође до мешања са белцима, што је описао као процес уздизања за црнце, а понижења за белце. Бринуо се да ће, када робови добију слободу, „упрљати крв својих господара“, што га је навело да каже да ће у Сједињеним Државама „бити потребан један други корак ка еманципацији, непознат у историји“. Сматрао је да би након ослобођења требало да им се одузме свака могућност за расно мешање. У писму написаном пред крај живота, изричито се позвао на свој предлог из *Бележака* стар готово педесет година и додао да „никада није могао да замисли неки други практичан план“.⁴⁸

Друго оправдање које је Џеферсон навео било је његово уверење да би масовна еманципација довела до расног рата. „Дубоко укоренење предрасуде које гаје белци, десетине хиљада сећања која црнци имају на неправде које су претрпели, нове провокације, стварне разлике које је природа направила, и многе друге околности поделиће нас у зараћене таборе и произвести потресе који никада неће престати, осим истребљењем једне или друге расе.“⁴⁹ Џеферсон није могао да замисли још један велики експеримент – демократију у најширем смислу. Сматрао је да би било неоствариво да црнци и белци коегзистирају у

⁴⁶ T. Jefferson, *Notes*, 162–163.

⁴⁷ Paul Finkelman, *Slavery and the Founders: Race and Liberty in the Age of Jefferson*, Second Edition, (Armonk: M.E. Sharpe, 2001), 148–151.

⁴⁸ Nicholas Guyatt, *Bind Us Apart: How Enlightened Americans Invented Racial Segregation*, (Oxford: OUP Oxford, 2016), 5–16.; T. Jefferson, *Notes*, 138–143.

⁴⁹ T. Jefferson, *Notes*, 149–150.

хармонији као политички једнаки. „Дубоко укоренење предрасуде које гаје белци,“ како се Џеферсон изразио, створиле су дубоке расне поделе у читавој земљи и истовремено очајне услове живота за црнце – без обзира на то да ли су били слободни или поробљени. Алексис де Токвил (Alexis de Tocqueville) је, отприлике деценију након Џеферсонове смрти, запазио да слободни црнци у градовима на Северу чине најнижу класу. Они су били осуђени и законом и јавним мишљењем на наслеђено стање понижења и беде.⁵⁰ Америчко робовласништво, посебно у облику у којем се развило као покретна имовина (chattel slavery)⁵¹, било је изразито сурово. Покушај да се обједине предлози о еманципацији, ставови о раси, анализе о суровости ропства које квари карактер свих укључених и, коначно, тврдње о (па и упражњавање) моралне супериорности како би се избегло неминовно кварење карактера, ствара потпуну какофонију мисли о Џеферсону. У тој збрци, ипак има још простора за преиспитивање још једног вредносног компаса: његово потомство из вишедеценијске љубавне (сексуалне) везе са много млађом ропкињом. Можемо почети разбијањем једног мита: Џеферсон ипак није био толико против расног мешања. Истини за вољу, ова робиња је описивана као „готово бела“.

Џеферсон се у Монтичелу трудио да не оправда самостворену слику о моралној неподривености власника робова: када је, на пример, његов роб Фил Хабард (Phil Hubbard) побегао, а потом ухваћен, Џеферсон је наредио да не буде кажњен. Дозвољавао је поузданим робовима (Јупитеру) да самостално путују широм Вирџиније, чак и са великим количинама новца. Слично, мешовита породица Хемингс била је третирана као посебна каста изнад осталих робова: добијали су нешто боље куће, више одеће и већу слободу кретања, иако су његови робови, по тадашњим стандардима, живели у релативно пристојним условима. Ипак, једини робови које је Џеферсон ослободио тестаментом били су чланови породице Хемингс.

Но, ко су били Хемингси? А посебно, ко је била Сали?

Филм „Џеферсон у Паризу“ изашао је 1995. године, али није прошао нарочито запажено. Радња филма прати Џеферсона док је био амбасадор у Француској (1784–1789). Са њим је његова ћерка из јединог званичног брака са, тада већ покојном, супругом Мартом. Нешто касније им се придружује и млада робиња из Монтичела, Сали Хемингс (Sally Hemings). О почетку њихове

⁵⁰ Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, (Vintage Books, 1990), 378–383. (Оригинал је објављен у два тома 1835. (том I) и 1840. (том II): том I, део II, поглавље XVIII: Future Condition of the Three Races in the United States – Part III).

⁵¹ Једну од бољих илустрација робова као покретне имовине у Колонијалном Вилијамсбургу понудио је програм „Савршен украс“ (Perfect Adornment) – то је за простор и вођење (посетилаца) прилагођена представа у неколико историјских објеката. У извођењу четири интерпретаторке, перформанс се бави „недоумицама“ господарке: да ли да задржи огрлицу или ропкињу иако су „пријатељице“ још од детињства.

емотивно-сексуалне везе када је имао четрдесет и четири, а она само четрнаест година срамежљиво је писано и у научној литератури.⁵² Наратив у филму заснована је на усменом казивању Медисона (Madison) – сина Џеферсона и Хемингсове. Прича започиње 1873. године у Охају, где се, у реалности, породица Сали Хемингс највероватније настанила након стицања слободе Џеферсоновим тестаментом. Међутим, Медисонове „мемоари“ који су у форми сведочења предочени новинару Самјуелу Ветмору (Samuel Wetmore) су заиста и објављени.⁵³ Ово сведочење је прво, јавно објављено признање потомка Хемингсових о свом пореклу. Деценијама је игнорисано или оспоравано, све док ДНК тестирање 1998. године није недвосмислено доказало тврдње да је Томас Џеферсон био отац најмање једног детета Сали Хемингс.⁵⁴

Убрзо након филма, а посебно након ДНК потврде и жељи за њом у медијима, у популарној емисији Опре Винфри (Oprah Winfrey) по први пут су се сусрели бели и црни наследници Томаса Џеферсона из брака са Мартом, односно везе са Сали. Овај „200 година стар секс-скандал“ како га је најавила водитељка, вратио се у жижку јавности јер је Фондација „Томас Џеферсон“ затражила да се на званичном гробљу у Монтичелу црни наследници сахрањују заједно са белим којима је то право гарантовано рођењем. Разлог је био борба против расне дискриминације – једини стварни доказ припадања званичној фамилији Џеферсон такође је била орална историја.⁵⁵ Испоставило се да су тек биолошки докази променили наратив и „истину“ привилегованих.

О Сали Хемингс, која је приде била и полусестра Џеферсонове супруге Марте, а постала „имовина“ Џеферсона захваљујући миразу,⁵⁶ писано је и пре Медисонових „мемоара“, али у фикцији: Вилијем Велс Браун (William Wells Brown), познат и као први објављивани афроамерички писац, одбегли роб из Кентакија, објавио је роман „Клотел: Председникова кћер“ у Лондону 1853. године.⁵⁷ Тек у другој половини 20. века, а нарочито крајем прошлог миленијум-

⁵² Annette Gordon-Reed, *Thomas Jefferson and Sally Hemings: An American Controversy*, (Charlottesville, University Press of Virginia, 1998), 8

⁵³ *Recollection of Madison Hemings* (As published in the *Pike County Republican*, Waverly, Ohio, March 13, 1873), Slave memories oral histories, Monticello. URL: <https://www.monticello.org/slavery/people-en-slaved-at-monticello/slave-memoirs-oral-histories/recollections-of-madison-hemings/> (prist. 15.5.2025)

⁵⁴ “The secret family of Thomas Jefferson”, Cal State East Bay: C. E. Smith Museum of Anthropology. URL: <https://www.csueastbay.edu/museum/pre-exhibit/dna/history-jefferson.html> (prist. 15.5.2025)

⁵⁵ “Thomas Jefferson's Black & White Relatives Meet Each Other”, *The Oprah Winfrey Show OWN*, July 17, 2020. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=907022103924726> (prist. 22.5.2025)

⁵⁶ “Martha Jefferson and Sally Hemings are half-sisters. What do they share?”, Monticello Foundation, URL: <https://www.monticello.org/sallyhemings/> (17.5.2025)

⁵⁷ Роман прати Клотел, фиктивну ћерку Томаса Џеферсона и Сали Хемингс, која је продата у ropство. Иако је дело фикција, инспирисано је популарним гласинама и тадашњим јавним

ма, појављује се читав низ издања о вези Сали Хемингс са трећим америчким председником⁵⁸. Медијски створено стање „шока“ трансформисало је „истину о којој сви све знају“ у званичан и саставни део савременог поимања идентитета нације. Иако је већина ових издања имала научни карактер медијска помпа „гурала“ их је у категорију трилера и сензационалних интерпретативних приступа у духу касног постмодернизма.

Паралелно са серијом публикација, музејски интерпретативни програми прате и оживљавају потиснуту прошлост. Изложбу „Ропство у Џеферсоновом Монтичелу: Парадокс слободе“ организовали су Национални музеј афроамеричке историје и културе (НМААНС) и поменута Фондација из Монтичела 2012. године. Изложба је постављена у Националном музеју америчке историје у Вашингтону од 27. јануара до 14. октобра 2012. године.⁵⁹ Експонат-тизер изложбе је статуа Томаса Џеферсона, окружена зиданим блоковима на којима су урезана имена свих 607 Џеферсонових робова. Поред Хемингсових на изложби су приказани животи још шест породица – Жилет; Хернс, Фосетс, Грејндерс и Хабард (Gillettes, Herns, Fossetts, Grangers и Hubbard).

Реконструкција куће Сали Хемингс у Монтичелу (2017–2018) представља један од најзначајнијих корака ка ревизији устаљене нарације о Томасу Џеферсону и укључивању гласова поробљених из Монтичела у званичну историју. Тим историчара и археолога је комбиновао историјске записе, дневнике посетилаца на имању, архитектонске нацрте и физичка ископавања како би потврдио да је тај простор заиста био онај у којем је Сали Хемингс живела крајем 18. века након повратка из Француске.⁶⁰ Кућа Хемингсове налази(ла) се на Малбери Роу, радној зони у Монтичелу у којој су се налазиле радионице, смештај за робове, пушионице, складишта и друга привредна инфраструктура. Кућа је заправо тек једна просторија, скромна, без прозора, чиме се појачава осећај затворености, илуструјући услове у којима је живела једна од најпознатијих поробљених жена

спекулацијама о томе да је Џеферсон имао децу са Сали Хемингс. *Клотел* је пионирски текст афроамеричке књижевности и један од првих романа који директно повезује сексуално ропство и политичку моћ. (William Wells Brown, *Clotel; Or, The President's Daughter: A Narrative of Slave Life in the United States*, Project Gutenberg, 2020. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/2046> (prist. 14.5.2025))

⁵⁸ Хронологија значајнијих издања: Fawn McKay Brodie, *Thomas Jefferson: An Intimate History*, 1974; Barbara Chase-Riboud, *Sally Hemings*, 1979; Steve Erickson, *Arc d'X*, 1993; Stephanie Dray and Laura Kamoie, *America's First Daughter*, 2016; Stephen O'Connell, *Thomas Jefferson Dreams of Sally Hemings*, 2016.

⁵⁹ *Slavery at Jefferson's Monticello: Paradox of Liberty*, January 27, 2012–October 14, 2012, Smithsonian, National Museum of American History, Behring Center. URL: <https://www.si.edu/exhibitions/slavery-jeffersons-monticello-paradox-liberty%3Aevent-exhib-4757> (prist. 19.6.2025)

⁶⁰ Michael Cottman, "Historians Uncover Slave Quarters of Sally Hemings at Thomas Jefferson's Monticello", *NBC News*, Published on July 3, 2017. URL: <https://www.nbcnews.com/news/nbcblk/thomas-jefferson-sally-hemings-living-quarters-found-n771261> (prist. 22.6.2025)

у америчкој историји. Идеја је и да буде контрапункт кући Томаса Џеферсона, мења визуелну и емоционалну равнотежу простора и суочава посетиоце с парадоксом слободе између теорије и свакодневице: сви људи (ни)су створени једнаки – шест стотина су били власништво једног човека, председника државе. Циљ је потпуна интеграција приче о ропству у доживљај Монтичела. Ово је део шире иницијативе Фондације да се „да тон тишини“ поробљених (*Getting Word*), истраживачког пројекта и одељења на историјском локалитету који документују потомке поробљених из Монтичела.⁶¹ Преко две стотине интервјуа су део архивског и изложбеног материјала. Њима је омогућен барем шапат. Милиони су остали у тишини.

Закључак

Парадоксалност историзованог профила и дела Томаса Џеферсона, следбеника просветитељских начела, а потом и највећег робовласника Вирџиније, један је од најрепрезентативнијих примера напетости између идеолошких и етичких принципа у америчком и глобалном контексту. Амбивалентност коју овај парадокс носи, нарочито по питањима (зло)употребе моћи, расе и економије, рефлектује се како у академској литератури, тако и у савременим музејским праксама. Однос према Џеферсону не представља само питање историјске процене, већ и епистемолошко питање права и слободе говора у име прошлости? Савремене музејске праксе, попут реконструкције просторија у Монтичелу, театарских интерпретација у Колонијалном Вилијамсбургу или истраживачких пројеката који се базирају на усменој историји указују на трансформацију културе сећања од хероизације ка укључивости. Оне настоје да обезбеде простор за гласове поробљених, утишаних или обесправљених. Тиме се омогућава полифоно тумачење наслеђа које је обогачено изазовним питањима о прошлости, али и садашњости, бременитим културним, расним и моралним дилемама. Како примећује Гордон Рид (*Annette Gordon-Reed*) „Џеферсонова величина не нестаје када се признају његове противуречности; управо у тим противуречностима постаје јаснија његова човечност – и његова ограничења“.⁶² Када је вођена критичким, али и приступом контекстуализованим у савременим просторима идеја, анализа не тежи рехабилитацији нити осуди,

⁶¹ *Getting Word*, Monticello. URL: <https://gettingword.monticello.org/> (prist. 22.5.2025). Одељење за усмену историју и истраживање афроамеричке заједнице у оквиру Монтичела основано је 1993. године са циљем да бележи и сачува породичне историје више од шест стотина људи које је Џеферсон држао као робове током свог живота.

⁶² *Annette Gordon-Reed, The Hemingses of Monticello: An American Family*, (New York: W. W. Norton & Company, 2008), 321.

већ разумевању динамичног односа између идеала и стварности, појединаца и система, прошлости и њене јавне репрезентације данас.

Izvori i literatura

- De Tocqueville, Alexis. *Democracy in America*. Vintage Books, 1990.
- Declaration of independance*. National Archives: America's Founding Documents. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration> (pristupljeno 26.6.2025).
- Jefferson, Thomas. "Legal Argument in Howell v. Netherland (ca. 1770)." *The Papers of Thomas Jefferson*. Volume 1. Edited by Julian P. Boyd et al. Princeton: Princeton University Press, 1950.
- Jefferson, Thomas. *Notes on the State of Virginia*. Edited by William Peden. University of North Carolina Press, 1955.
- Kant, Imanuel. „Odgovor na pitanje: Šta je prosvেćenost?“. U: *Um i sloboda*. Immanuel Kant. Beograd, 1974, 43–48.
- Lok, Džon. *Dva ogleда o vladi*. Beograd: Književna zajednica "Prosveta", 1982. (ćirilica)
- Raynal, Guillaume-Thomas. *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Edition III. Geneva: Jean-Léonard Pellet, 1780.
- Recollection of Madison Hemings* (As published in the *Pike County Republican, Waverly, Ohio*, March 13, 1873), Slave memories oral histories. Monticello. URL: <https://www.monticello.org/slavery/people-enslaved-at-monticello/slave-memoirs-oral-histories/re-collections-of-madison-hemings/> (pristupljeno 15.5.2025)
- Sedgwick, Catharine Maria. "West Point". In: *Juvenile Miscellany*, edited by Lydia M. Child, (November and December 1833). URL: <https://sedgwickstories.omeka.net/items/show/42> (11.06.2025).
- Sikorski, Jan Józef. *A Portrait of Domingo, Kościuszko's Servant*. Polish Army Museum, Warsaw. URL: <https://www.new-east-archive.org/articles/show/12214/black-lives-matter-europe-african-polish-tadeusz-kociuszko-jean-lapierre-jabonowski-statues> (pristupljeno 29.6.2025).
- The Virginia Declaration of Rights*. National Archives: America's Founding Documents. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/virginia-declaration-of-rights> (pristupljeno 26.6.2025).
- "To Thomas Jefferson from John Trumbull". 14 July 1789. *National Archives: Founders Online*. URL: <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-15-02-0266>. (pristupljeno 1.7.2025).
- Unknown painter. *Agrippa Hull 1848 Portrait*. Stockbridge Library, Museum & Archives, URL: <https://www.nps.gov/vafo/learn/historyculture/agrippa-hull.htm> (pristupljeno 29.6.2025).
- "Will of Tadeusz Kosciuszko". May 5, 1798. *National Archives: Founders Online*. URL: <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-30-02-0230> (pristupljeno 12.6.2025).

- William Tylee Ranney. *The Battle of Cowpens* (1845). South Carolina State House Senate Chamber. URL: https://arw.fandom.com/wiki/Battle_of_Cowpens (pristupljeno 20.6.2025).
- “18th Century People: Meet Our Nation Builders”, Colonial Williamsburg. URL: <https://www.colonialwilliamsburg.org/discover/18th-century-people/nation-builders> (pristupljeno 27.4.2025).
- Be a Hero!* Nedelja američke kulture i društva 2022. godine. Filozofski fakultet u Beogradu. URL: <https://centarzaamerickestudije.rs/aktivnosti/nedelja-americke-kulture-i-drustva-2022/> (pristupljeno 17.06.2025).
- Cottman, Michael. *Historians Uncover Slave Quarters of Sally Hemings at Thomas Jefferson's Monticello*, Posted on July 3, 2017. URL: <https://www.nbcnews.com/news/nbcbk/thomas-jefferson-sally-hemings-living-quarters-found-n771261> (pristupljeno 22.6.2025).
- Getting Word*. Monticello. URL: <https://gettingword.monticello.org/> (pristupljeno 22.5.2025).
- Jefferson, Thomas. “Draft of the Declaration of Independence”. *Law*, July 04, 1776. Teaching American History. URL: <https://teachingamericanhistory.org/document/rough-draft-of-the-declaration-of-independence> (01.07.2025).
- Jones, Jamar and Bill Barker. *Live Q&A: Thomas Jefferson & Jupiter Evans*. State Historic Site and Foundation Monticello reenactment: 2017–2020, streamed on *YouTube* in 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oWjo-BurIoI> (pristupljeno 19.5.2025).
- Jones, Jamar and Kurt Smith. *Nation Builders Discuss the Institution of Slavery and Across the Board*. Colonial Williamsburg (Hennage Auditorium at the Art Museum) Black History Month reenactment, 2018–2022. URL: <https://www.yurview.com/shows/living757/colonial-williamsburg-showcases-black-history/> (pristupljeno 18.5.2025).
- Krstović, Nikola. “History in Motion: Colonial Williamsburg”. *EXARC Journal*, Issue 2018/2. URL: <https://exarc.net/issue-2018-2/aoam/history-motion-colonial-williamsburg/> (pristupljeno 18.06.2025).
- Krstović, Nikola. „Izgubljeno/Nađeno (u prevodu): Kolonijalni Vilijamsburg, Virdžinija“, *Nikola Krstović Sense Heritage*, objavljeno 31. avgusta 2017. URL: <https://nikolakrstovic.wixsite.com/senseheritage/blog-cw-1> (pristupljeno 15.6.2025).
- Manning, Rob. “Thomas Jefferson Statue Pulled Down At Portland’s Jefferson High”. *OPB*. Posted on June 15, 2020. URL: <https://www.opb.org/news/article/thomas-jefferson-statue-pulled-down-portland-jefferson-high/> (pristupljeno 22.6.2025).
- “Martha Jefferson and Sally Hemings are half-sisters. What do they share?”, Monticello Foundation. URL: <https://www.monticello.org/sallyhemings/> (pristupljeno 17.5.2025).
- “Slavery and Remembrance: The History and Memory of Slavery”. *Colonial Williamsburg*, 2014. URL: <https://research.colonialwilliamsburg.org/projects/slavery-and-remembrance/> (pristupljeno 29.6.2025)
- Slavery at Jefferson's Monticello: Paradox of Liberty*. Smithsonian, National Museum of American History, Behring Center. URL: <https://www.si.edu/exhibitions/slavery-jeffersons-monticello-paradox-liberty%3Aevent-exhib-4757> (pristupljeno 19.6.2025).
- Thaddeus Kosciuszko National Memorial*. National Memorial Pennsylvania. National Park Service. URL: <https://www.nps.gov/thko/index.htm> (pristupljeno 22.6.2025).

- “The secret family of Thomas Jefferson”. Cal State East Bay: C. E. Smith Museum of Anthropology. URL: <https://www.csueastbay.edu/museum/pre-exhibit/dna/history-jefferson.html> (pristupljeno 15.5.2025).
- “Thomas Jefferson’s Black & White Relatives Meet Each Other”. *The Oprah Winfrey Show OWN*. July 17, 2020. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=907022103924726> (pristupljeno 22.5.2025).
- Wienczek, Henry. *Master of the Mountain: Thomas Jefferson and His Slaves*. Banner Lecture in Virginia Museum of History. February 7, 2013. URL: <https://virginiahistory.org/learn/master-mountain-thomas-jefferson-and-his-slaves-0> (pristupljeno 22.6.2025).
- Asman, Jan. *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta, 2011.
- Bedini, Silvio A. *The Life of Benjamin Banneker: The First African-American Man of Science*. Baltimore: Maryland Historical Society, 1972.
- Blackmon, Douglas A. *Slavery by Another Name: The Re-Enslavement of Black Americans from the Civil War to World War II*. New York: Doubleday, 2008.
- Božić Marojević, Milica S. „Pamćenje spornih legata ili kad kultura sećanja ustukne pred kulturom poništavanja“. *Zbornik radova filozofskog fakulteta*, III (4), 2022, 259–272. (ćirilica)
- Carson, Cary. *Becoming Americans: Our Struggle to be both Free and Equal. A Plan of Thematic Interpretation, Teaching History at Colonial Williamsburg*. Williamsburg: Colonial Williamsburg, 2002.
- Finkelman, Paul. *Slavery and the Founders: Race and Liberty in the Age of Jefferson*. Second Edition. Armonk: M. E. Sharpe, 2001.
- Ford, Lacy K. “Slavery and Racist Thought in the Old South: Reconsidering Race, Slavery and Power in a Slaveholding Society”. In: *Proceedings of the Fifth Annual Gilder Lehrman Center, International Conference at Yale University: Collective Degradation: Slavery and the Construction of Race*. New Haven, Connecticut, 2003. 2–65.
- Gordon-Reed, Annette. *The Hemingses of Monticello: An American Family*. New York: W. W. Norton & Company, 2008.
- Gordon-Reed, Annette. *Thomas Jefferson and Sally Hemings: An American Controversy*. Charlottesville: University Press of Virginia, 1998.
- Guyatt, Nicholas. *Bind Us Apart: How Enlightened Americans Invented Racial Segregation*. Oxford: OUP Oxford, 2016.
- Hume, David. *Istraživanje o ljudskom razumu*. Zagreb: Kultura, 1956.
- Jenkins, William Summer. *Pro-slavery Thought in the Old South*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1960.
- Krstović, Nikola. “Museums OFF boundaries. Museums through “devised theatre”, heritage as contemplative performance”. In: *Des lieux pour penser: musées, bibliothèques, théâtres*. Edited by Flore Garcin Marrou, Françoise Mairesse, and Aurélie Mouton-Rezzouk. Paris: Sorbonne Nouvelle&ICOM-ICOFOM, 2018. 186–191.
- Krstović, Nikola. *Muzeji na otvorenom: Živeti ili oživeti svakodnevicu*. Sirogojno–Beograd: Muzej na otvorenom „Staro selo“–Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2014.

- Nash, Gary B., Gao Hodges and Graham Russell. *Friends of Liberty: A Tale of Three Patriots, Two Revolutions, and the Betrayal that Divided a Nation*. New York: Basic Books, 2008.
- Popadić, Milan. "Can a Monument Be Bad? Normativity and Commemorative Values in Public Space". *Normativity & Normativity of Art: Conference Proceedings, Balkan Analytic Forum*, Vol. 1 (2024), 231–245.
- Sils, Stiven. „Humanizovanje nehumanih“. U: *Muzeji na otvorenom: Nečujni glasovi*. Urednik Nikola Krstović. Sirogojno: Muzej na otvorenom „Staro selo“, 2015. 11–24. (ćirilica).
- Stanton, Lucia C. *Those Who Labor for My Happiness: Slavery at Thomas Jefferson's Monticello*. Charlottesville: University of Virginia Press, 2012.
- Storozynski, Alex. *The Peasant Prince*. New York: St. Martin's Press, 2009.
- Winch, Julie. *Benjamin Banneker: Surveyor, Astronomer, Publisher, Patriot*. Charlottesville: University Press of Virginia, 2002.
- Wood, Gordon S. *The American Revolution: A History*. New York: Modern Library, 2002.

Summary

PhD Nikola Krstović (1974)

In the eyes of others: Thomas Jefferson

This paper examines the contradictions between Thomas Jefferson's Enlightenment ideals and the social reality of slavery that he helped shape and sustain. Through a combination of historical analysis, museological analyses of case studies from museums like Colonial Williamsburg and Monticello, the paper explores how Jefferson's legacy is interpreted and contested today. Special attention is paid to his relationships with enslaved individuals such as Jupiter Evans and Sally Hemings, as well as his connection with Tadeusz Kościuszko, whose unfulfilled testament reveals Jefferson's moral inertia. The study also highlights recent museum practices that attempt to "give voice to the silenced" by integrating the lives of the enslaved into public memory. By juxtaposing public commemorations with archival silences, the work questions how institutional memory is constructed. It argues that Jefferson's life is not merely a symbol of American ideals but also a mirror reflecting the nation's foundational contradictions. Ultimately, the paper calls for a more nuanced, multi-vocal engagement with Jefferson's legacy as both a nation-builder and a slaveholder, challenging the boundaries of moral responsibility in historical interpretation.

Key words: Thomas Jefferson, slavery, racial hierarchy, social history, museum interpretations, Jupiter (Evans), Sally Hemings, Tadeusz Kościuszko

Др Никола Мијатов, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
nikolamijatov@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 3.3.2025.
Прихваћен: 8.11.2025.

Идеологија Савеза Сокола Краљевине Југославије: између физичке културе и секуларне религије (1930–1941)

Апстракт: *Разна соколска удружења ујединила су се 1930. године у јединствен Савез Сокола Краљевине Југославије. Рад сагледава идеологију овог савеза, његов однос према држави и краљу али и према нацији и религији. Кроз релевантну литературу и архивску грађу сагледан је лик савршеног сокола у домену морала. Прави Соко требао је не само бити физички здрав и развијен, већ није смео пити алкохол, требао је редовно да пости, да поштује све религије али и да се редовно моли за добробит краља и читаве династије. Соколи су имали и свој петогодишњи план, који је требао да се заврши тријумфално пунолетством краља Петра II.*

Кључне речи: Соколи, Југославија, идеологија, спорт, краљ, култ личности

Југославија је настала на хетерогеној основи мноштва народа расутих и измешаних на Балкану. На своме почетку 1918. године држава три народа – Срба, Хрвата и Словенаца; на своме крају 1991. године држава шест народа: Срба, Хрвата, Бошњака, Словенаца, Црногораца и Македонаца. Све то време државна идеологија, било монархистичка или социјалистичка била је унитарна, настојала је да оформи нови југословенски индентитет.

Готово читав век, преко свих расположивих медија, идеологија и индентитет југословенства су пропагирани. Спорт као значајан сегмент друштва није ослобођен идеологије, па се као такав нашао и на удару идеологије југословенства.

Југословенство се, на првом месту, одлично уклопило у панславистичку идеју Соколског покрета да би се после 1945. године уклопило и у идеју социјалистичког спорта. За обе идеје и за обе државе постојећи човек није био довољан, био је потребан нови југословенски човек – *Homo Yugosloenicus*¹ – који ће се кроз физичку културу изградити у своме пуном психо-физичком максимуму.

Кроз анализу архивских извора, штампе и политичких памфлета сагледаћемо како је у идеји требало да изгледа тај нови човек кроз Соколски покрет. Соколи су обећавали ново друштво и новог југословенског човека који би то друштво изградио. Кроз Тиршов систем² физичког васпитања лик словенског надчовека постао је идеја водила. Рад сагледава лик новог соколског човека, његов како физички тако и духовни живот и идеале којима стреми.

Свој врхунац Соколи су доживели у међуратном периоду, добу екстремних идеологија које су имале и своју форму физичке културе. Најдоминантнији је био фашистички модел спорта, успостављен у Италији у време Мусолинијевог доласка на власт, а доведен до крајности у Хитлеровој Немачкој. Поред тога, значајан је био и социјалистички модел, који је установио Лењин, а учврстио Стаљин.³ Насупрот томе, соколска идеја се расула словенским светом и као

¹ „*Homo Yugosloenicus*“ је појам којим се може означити идеја новог југословенског човека, са новим националним индентитеом, било у краљевини или у социјалистичкој Југославији. Оригинално, појам је настао у Совјетском Савезу („*Homo Sovieticus*“) и требало је да означава новог савршеног човека којег ће да изгради социјалистички систем. Појам „*Homo Sovieticus*“ је урушавањем совјетског система добио махом негативно значење. Александар Зиновљев, совјетски дисидент, додатно је контекстоализовао овај појам, ставивши га у негативан контекст и скраћујући га у „*Номотос*“, чиме је подразумевао човека ког је социјалистички систем руинирао, који је смрвљен бирократијом и неспособан за било какве интелектуалне или физичке домете. (Alexander Zinoviev, *Homo Sovieticus*, (London: Paladin Grafton Books, 1986), 6, 39, 91, 118, 258–162; Михаил Гелер и Александар Некрич, *Утопија на власти: историја Совјетског савеза*, (Подгорица: CID, 2000), 6–7). Ослањајући се на совјетско искуство, појам „*Homo Yugosloenicus*“ користи се у раду како би дефинисао идеал новог човека ког је Краљевина Југославија са својим Савезом Сокола настојала да изгради.

² Мирослав Тирш (1832–1884) био је чешки филозоф и оснивач соколског покрета. Овај аутохтони покрет у оквиру физичке културе као основу имао је имао физичко вежбање, али је његов крајњи циљ био политички: уједињење свих Словена у једну државу. Тирш је осмислио и систем вежбања са доминатно гимнастичким елементима којим би се појединац свестрано и адекватно развио. Епицентар покрета чинили су слетови у којима би *соколи* кроз слетске вежбе приказали своје идеје, физички развитак својих чланова, али и послали јасне политичке поруке. Покрет је настао у Чешкој али се проширио у словенском земљама где је инструментализован зарад политике у свакој држави појединачно. Ипак је задржао и своју панславистичку основу и служио као средство зближавања словенских народа. (Nikola Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturu Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, (Beograd: Angrotrade, 1991), 5–10; Nikola Žutić, *Liberalizam i Srbi u prvoj polovini XX vijeka: iz historije ideologije građanskog liberalizma*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007), 157–178).

³ Више о фашистичком и социјалистичком моделу спорта у: *The International Politics of Sport in the Twentieth Century*, eds. Jamer Riordan and Arnd Krüger, (London–New York: Routledge, 1999); James Riordan, *Sport in Soviet Society: development of sport and physical education in Russia*

таква била је хетерогена, али са јединственим панславистичком стремљењем. Формирањем краљевине СХС створила се могућност да се различите соколске јединице уједине и тако допринесу идеји интегралног југословенства. До њиховог уједињења је дошло 1929. године када је формиран „Соко Краљевине Југославије“, на челу са престолонаследником Петром Карађорђевићем, који је тада био дете. Стварно вођство било је у рукама његових заменика: Енгелберта Гангла и Ђуре Паунковића.⁴ Седиште новог савеза било је у Београду. Прва седница управе Савеза Сокола Краљевине Југославије одржана је 25–27. јануара 1930. године.⁵ Тим поводом исте 1930. године на Видовдан организован је у Београду и највећи соколски слет на стадиону специјално направљеном за ту прилику.⁶

У Закону о оснивању Сокола краљевине Југославије проналазимо следеће наводе: „1. У циљу физичког и моралног васпитања оснива се витешка организација под именом Соко краљевине Југославије“; „12. Досада постојећа друштва за физичко и морално васпитање: Југословенски Соко, Хрватски Соко, Орао, Српски Соко, уколико се за три недеље од дана ступања на снагу овог закона не уједине и не ступе у Соко краљевине Југославије, укидају се“.⁷ Тиме је створена једна соколска организација на нивоу читаве Југославије која је баштинила јединствену идеологију. Сагледаћемо рад Савеза Сокола Југославије од свога настанка 1930. године до свога краја 1941. године и идеје које је пропагирао на нивоу сваког појединачног члана, *сокола*, пре свега на плану његовог духовног живота.

Соколски морал

Морал је био осовина идеје Соколског покрета. Иако начелно форма физичке културе која је своју манифестацију имала најчешће у виду слетова, од сокола се захтевало далеко више, у моралном смислу. У *Соколском гласнику*

and the USSR, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); *Sport and International Politics: Impact of Facism and Communism on Sport*, eds. Pierre Arnaud and James Wheeler, (New York: Taylor & Francis e-Library, 2003).

⁴ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови: 1862–1941; Соколане – соколски домови; Соколске разгледнице*, (Београд: Мирослав–Космос, 2007), 59.

⁵ „Prva sednica uprave Saveza Sokola kraljevine Jugoslavije“, *Sokolski glasnik*, 18.2.1930.

⁶ Јован Караулић, „Соколски слетови у Краљевини Југославији на примеру Свесоколског слета у Београду 1930. године“, у: *КО је соко тај је југословен = To be a Falcon is to Be a Yugoslav*, ур. Љилана Гавриловић, (Београд: Музеј историје Југославије, 2016), 83–85; Nikola Mijatov, “Different Ideologies, Same Infrastructures: The case of Yugoslav Stadiums”, in: *Taming the Yugoslav Space: Continuities and Discontinuities in Coping with the Infrastructural Challenges of the 20th Century*, eds. Danijel Kežić, Vladimir Petrović and Edvin Pezo, (Belgrade–Regensburg: Institute for Contemporary History–Leibniz-Institut für Ostund Sudosteuroapaforschung, 2023), 254–257.

⁷ „Zakon o osnivanju Sokola kraljevine Jugoslavije“, *Sokolski glasnik*, 18.2.1930.

из 1930. године истиче се да „у новом соколском телу треба да оживи стари соколски дух, који нас је вазда учио, да је морал једини темељ, на коме почива сваки друштвени поредак, сва култура и цивилизација, и да је он најважнији предуслов развитка сваког народа, тако и нашег“. Приметан је уплив идеологије произашле из теорије еволуције која је своје оваплоћење добила у идеји Фридриха Ничеа (Friedrich Nietzsche) о надчовеку.⁸ У њој се живот посматра као борба, а водећи се тим начелима, *соколи* би требало да понесу бакљу те битке: „Тај дух нам стално говори да уздати се само у се и у своју сопствену снагу и на њој градити народну будућност и знајући, да у животној борби побеђује оно, што је јаче, снажније, напредније, моралније и способније за живот, систематски јачати и развијати све снаге народне – да само то значи соколско схватање национализма и националне дужности“.⁹

Већ у првом члану статута, подједнак акценат је стављен на телесно и духовно образовање: „Соко краљевине Југославије има за циљ, да подиже телесно здраве, морално јаче и национално свесне држављане краљевине Југославије. Овај циљ постиже се упоредним васпитањем тела и душе по Тиршовом соколском систему, удомаћеном у нашем народу“.¹⁰

Идеја просвећености, доминантна у међуратном периоду, била је идеја водиља. Соколи су тако виђени за предводнике изградње новог друштва: „Потпомагањем покрета против алкохолизма, потпомагањем штедње и народног здравља у најширем смислу речи. (...) Потпомагањем рада на народном просвећивању и привредном благостању“.¹¹ Свако југословенско соколско друштво је за своју крајњу сврху имало настанак интегралног југословенства, али и стварање новог доба и новог високо моралног човека: „Сврха друштва је (...) упоређује телесно здравље, морал и националну свест држављана краљевине Југославије“.¹²

У оквиру просветитељске линије, истакнуто место у соколском покрету имале су жене. Настојало се да се оне у потпуности укључе у покрет и постану равноправне градитељске нове Југославије. Женама је припадност соколским друштвима омогућавало еманципацију и превазилажење патријархатом традиционално предодређене улоге мајке и домаћице. Истовремено, учествовање у соколским манифестацијама им је давало могућност да путују, како по Југославији, тако и по иностранству. Било је и настојања да се жене укључе у одбрану земље. Кроз „одбрамбено васпитање жена“, пре свега припадница

⁸ Више о томе у: Čarls Darvin, *Postanak vrsta*, (Beograd: Nolit, 1985); Fridrih Niče, *Volja za moć: pokušaj preocenjivanja svih vrednosti*, (Beograd: Dereta, 2015); Фридрих Ниче, *Сумон удола*, (Београд: Службени гласник, 2020); Fridrih Niče, *Tako je govorio Zaratustra*, (Beograd: Feniks Libris, 2007); Fridrih Niče, *Antihrist*, (Beograd: Riznica, 2011).

⁹ „Sokoli budite od sad i celom našem narodu primer jedinstva!“, *Sokolski glasnik*, 18.2.1930.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Statut o organizaciji i poslovanju Sokola kraljevine Jugoslavije, *Sokolski glasnik*, 18.2.1930.

¹² „Pravila Sokolskog društva“, *Sokolski glasnik*, 21.3.1930.

Соколске организације, настојало се да се соколице подвргну „специјалном одбрамбеном васпитању“. Као дужности жена током рата истицано је: старање о деци, о исхрани становништва и војске, о општој хигијени, неговање болесних и рањених, израда ствари потребних у војне сврхе, замена мушких у свим позивима, одржавање мира и реда.¹³

Постојао је и засебни одсек за трезвеност чији је циљ борба против алкохолизма, највећег порока међуратног света. Соколи се придружују овој позитивистичкој линији, из Правилника овог одсека сазнајемо да су „чланови одсека трезвености при ступању у чланство дужни су да потпишу завет, у коме ће дати соколску часну реч, да неће пити ни окушати алкохолних пића осим у случају лекарског прописа или верског обреда“.¹⁴ На тој линији, фебруар је проглашен за „Месец соколске трезвености“.¹⁵ Идеја је била стварање савршеног човека, новог југословенског националног индентитета, складно физички развијеног и без порока.

Из Резолуције прве редовне скупштине Савеза Сокола одржане 29. марта 1931. године проналазимо да „(...) Соколство краљевине Југославије жели, да у сваком свом члану развије и одржи у свежој снази све његове телесне и душевне способности колико је то више могуће“, као и да „тежи да свестраним јачањем личности узгаја своје припаднике (чланове, нараштај, децу) за што боље и корисније чланове људског друштва.“ У свему овоме и жена је имала истакнуту улогу и као таква била је подједнаки градитељ новог друштва, али и новог човека, јер је соколство жену видело као „једнако вредног члана људског друштва као и мушкарца“, а *соколице* и *соколи* су означени као „потпуно равноправни“.¹⁶

Ипак, идеја је била да овај савршени човек верно служи својој држави, што је сматрано његовом главном функцијом. Из свега наведеног не произилази побољшање појединца зарад њега самог, већ, у колективистичком духу соколског покрета, зарад бољитка читаве државе и друштва. Да бисмо боље разумели овај феномен потребно је да дубље сагледамо какве су то обавезе југословенски соколи имали према својој држави.

¹³ „Odbrambeno vaspitanje žena“, *Sokolski glasnik*, 23.12.1938.

¹⁴ „Pravilnik odseka trezvenosti“, *Sokolski glasnik*, 11.4.1930.

¹⁵ „Sokolstvo i alkoholizam su po duhu i ciljevima dve protivnosti“, *Sokolski glasnik*, 7.2.1941.

¹⁶ „Rezolucije prve redovne skupštine Saveza Sokola kraljevine Jugoslavije“, *Sokolski glasnik*, 9.4.1931.

Задаци сваког сокола

У новом контексту соколи добијају и нове задатаке. Бољшевичком револуцијом читава Источна Европа била је у опасности да послужи као терен за преливање револуције преко граница Совјетског Савеза. Због тога се прави својеврсна *тампон зона*, касније озваничена као Мала Антанта.¹⁷ Соколска друштва у Пољској, Чехословачкој и Југославији преузела су и улогу бране идејама бољшевизма.¹⁸

Свега годину дана након формирања Краљевине СХС, *соколи* се састају и формирају јединствену организацију за нову државу и издају проглас, огледало саме Краљевине СХС:

„Народ Срба, Хрвата и Словенаца јесте један, соколска друштва Срба, Хрвата и Словенаца јесу и морају бити народна друштва. Народ је један па и соколска друштва морају бити једна. Словенство јесте једно. Народ Срба, Хрвата и Словенаца био је, јесте и мора бити словенско и једно. Словенство је део човечанства. Идеални човечанства су једни“.

Одмах потом престолонаследнику Александру је поручено да ће „Обновљени соколство постати саставни део твоје војске, темељ камен, бедем и штит моћи и среће државе наше“. Са дубоким кореном у прошлости, соколи су били загледану у будућност: циљ им је био еволутивно југословенство. У теорији али и пракси били су попут авангардне партије, захтевали су потпуну преданост Југославији и члан Сокола могао је бити „члан само оне политичке партије која стоји на становништву народног и државног јединства“. Међу првима као Југословенски соколски савез у називу поносно су истицали југословенство инсистирајући на „једном народу, једној држави, једном соколству“.¹⁹ *Соко* се заветовао да ће „остати веран југословенском државном и народном јединству и идеји заједнице свих Словена. Здраво!“.²⁰

Идеологија *сокола* савршено се уклапала у унутарну идеологију краљевине и домах су заузели истакнуто место у друштво, док се њихова делатност протезала од политичког до духовног живота. У правилницима соколских друштава нала-

¹⁷ Милан Гулић, *Југословенска држава: 1918–2006: од Прводецембарског акта до Мајског референдума*, (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 192–194.

¹⁸ N. Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, 9.

¹⁹ Ibid, 10–14; Никола Жутић, *Крајишки соколи: соколи Српске крајине 1903–1941–1991.*, (Београд: Трилекс, 1988), 37; Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918–1941. Део 1, Друштво и држава*, (Београд: Стубови културе, 1997), 432–434; Веселинка Кастратовић Ристић, „Соколи Југославије, организација и делатност“, у: *КО је соко тај је југословен = To Be a Falcon is to Be a Yugoslav*, 14.

²⁰ Архив Србије (даље АС), Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 492, Текст соколског завета који је важио до 1933. године.

зимо: „Сврха друштва је, да упоредним васпитањем тела и душе по Тиршовом соколском систему, удомаћеном у нашем народу, унапређује телесно здравље, морал и националну свест држављана краљевине Југославије“. Дужности чланова биле су разноврсне, од чувања соколске части, како у јавном, тако и у приватном животу до унапређења свих друштвених циљева. За соколске чете дефинисано је поље рада, које се удаљавало од пуког телесног вежбања. Требало је да раде на проширивању редова и окупљању „соколске омладине“, на ширењу писмености, трезвености и штедње, да оснивају читаонице, књижнице, тамбурашке и певачке зборове, те да увек наглашавај „да у привредном раду и у модерној обради земље лежи благостање појединаца као основни услов за правилан развој соколске организације на селу“.²¹

Соколство је настојало да на себе преузме значајну улогу и у подизању одбрамбене моћи земље. Под паролом „војничко васпитање сокола и соколско васпитање војника“ кроз стројеве вежбе, стрелаштво, скијање, коњичке спортове и др. код омладине се тежило и развоју „душевне способности“: спремности, хладнокрвности, одважности, вредноћи, дисциплини, али и љубави ка својој земљи. Поред тога, држава је, ради обучавања сокола у јахању, дозволила *соколима* употребу државних коња.²²

Посматрајући шири контекст кључна је Конференције за разоружање у Женеви 1932. године, током које је предвиђено смањење војног потенцијала држава. Европске државе су налазиле друге методе, тј. изигравање одлука саме Конференције, а Југославија је свој излаз нашла у Соколству које се временом претварало у вид предвојничке обуке.²³ Стога, *соколи* представљају и сегмент милитаризације читаве Европе у предвечерије Другог светског рата.

На тој линији соколи су обучавани и у противпожарној заштити, те су организовали добровољачке чете које би „у случају рата спречавале локализоване пожаре који би се појавили у Београду“.²⁴ Не само да је требало да учествују у одбрани од пожара већ су соколи требали да буду редовни састав импровизоване противваздушне одбране. Године 1933. добили су наређење да „се при

²¹ АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 794, Правилник соколског друштва и соколске чете, 1934.

²² АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 643, Соколска жупа Београд извештава сва друштва да је од ССКЈ добила допис од Министра Војске и Морнарице одобрава соколским друштвима употребу државних коња ради обуке у јахању, 17.6.1934.

²³ N. Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturu Kraljevine Jugoslavije 1929 – 1941*, 66–67, 71–75.

²⁴ АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 440, Савез сокола Краљевине Југославије сазива конференцију свих београдских соколских друштава у вези са организовањем пожарних добровољачких чета и списак чланова и нараштаја за курс за одбрану од пожара, 15.9.1933.

свим соколанама у Београду одреде просторије потребне за одржавање обука екипа за одбрану вароши од напада из ваздуха“.²⁵

Свеукупно, Савез Сокола Југославије није био само организација у домену спорта, него и „сарадник државе за посвршавање крупних националних задатака“. Дакле, ово је била специфична „државна организација за физичко васпитање народа“ чији су доминантни циљеви били у моралној, одбрамбеној и идеолошкој сфери.²⁶ Тиме је задатак сваког сокола био далеко од физичке културе и слетова као директне манифестације соколске идеје, дубоко у домену политике где би соколи уз војску и полицију били стожери државе и чувари Југославије. Стога, неопходно је да дубље сагледамо однос *сокола* према самом врху државе: краљу.

Краљ у идеологији Савеза Сокола Југославије

У соколској идеологији краљ је заузимао највише место, као овлапоћење југословенске идеје и покровитељ читавог соколског покретка. На челу Савеза Сокола Југославије налазио се малолетни престолонаследник Петар Карађорђевић, чија је слика дистрибуирана свим соколским удружењима и требала је да стоји истакнута на видним местима у соколанама.²⁷ Соколи су редовно славили његов рођендан, а у његову славу су се писале и рецитовале песме.²⁸ Постављање Петра Карађорђевића као покровитеља Сокола представљало је вид изградње култа личности и пре ступања на престо: на сликама је престолонаследник, иако само дете, представљан у соколским униформама.

Кључна подршка Савезу Сокола долазила је од стране његовог оца, краља Александра. Краљ „ујединитељ“ у соколској идеологији заузимао је највише место и као такав је слављен и поштован. Иако је дозволу дао краљ Александар, званично је покровитељ био малолетни Петар: „Стални старешина Савеза, према овлашћењу и налогу Његовог Величанства Краља од 4. децембра 1929. године и Закону о оснивању Сокола краљевине Југославије, јесте Његово краљевско Височанство Наследник Престола краљевине Југославије“.²⁹

²⁵ АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 454, Соколска жупа Београд по налогу Општине града Београда тражи од свих соколских друштва да одреде просторије за одржавање обука за одбрану од напада из ваздуха, 14.10.1933.

²⁶ N. Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturu Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, 5, 48; В. Кастратовић Ристић, „Соколи Југославије, организација и делатност“, у: *КО је соко тај је југословен = To Be a Falcon is to Be a Yugoslav*, 24.

²⁷ АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 438, Прослава рођендана престолонаследника Петра., 6.9.1933.

²⁸ АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 838, О прослави рођендана краља Петра II; БСоко – 838, Предмет о прослави рођендана Петра II, 6.9.1936.

²⁹ „Statut o organizaciji i poslovanju Sokola kraljevine Jugoslavije“, *Sokolski glasnik*, 18.2.1930.

Поред тога, *соколи* су неговали и сећање на покојног краља Петра I, кога су називали „Велики“ и „Ослободиоц“. Сваке године на Видовдан организована је штафета која је кретала из различитих крајева Југославије, али је обавезно завршавала на гробу краља Петра I на Опленцу. Сама штафета имала је сакрални карактер који је покојном краљу давала светачки ореол. Тако је на пример на Видовдан 1934. године у Сарајеву организован Покрајински слет, а истицано је да ће соколска штафетана гроб краља Петра да претвори „у велико национално ходочашће“, јер је штафета, донета из Сарајева на Оплецац“ донела „Зуљбу захвалности“, након чега је над гробом „свечано запаљено Соколско кандило“. ³⁰

Убиство краља Александра 1934. године дубоко је утицало на соколе, који су изгубили свог заштитника. Истовремено краљеубиство је било јасан показатељ крхости читаве југословенске идеје. ³¹ Вежбаонице су затвориле своја врата, а соколи су узели активну улогу у испраћају покојног краља. Изабрани истакнути чланови соколског покрета су били и почасна стража код његовог одра. После више од месец дана соколи су се оплакавши краља вратили у вежбаонице и наставили са радом. ³² Ипак овај ударац није био довољан да пољуља соколску идеологију, која је само добила на замаху и упрела снаге у изградњу сакралног култа личности династије Карађорђевић.

Соколи су позивани да буду будни чувари Југославије, уз подсећање на „последњи уздах великог Краља: *Чувајте Југославију!*“. Уследило је заоштравање и јачање југословенске идеологије, истицањем да управо „Југословенски Соколи, као оличена народна мисао“ треба да буду „и надаље чувари државног и народног јединства, које је посвећено Краљевском крвљу“, те да својим напорима и делима покажу, „да за нашим Младим Краљем Петром II стоји један и недељив читав Југословенски народ, који ће своју слободу и јединство свим својим силама и по цену највечних и најтежих жртава бранити и одбранити од нападаја свих наших непријатеља“. Настојало се да се кроз соколство негују култ и успомена на убијеног краља који је тако и после смрти остао ујединитељ и кроз соколску деификацију је даље интегрисао југословенски простор. Тако је у време народне жалости свако соколско писмо завршавано речима: „Нека је слава Витешком Краљу Александру Ујединитељу!“ ³³ Највећи соколски дом, данас зграда „старог ДИФ-а“ (Државног института за физкултуру) у Београду,

³⁰ „Pokrajinski slet u Sarajevu na Vidovdan 1934. godine“, *Sokolski glasnik*, 5.1.1934; „Sokolstvo velikom kralju“, *Sokolski glasnik*, 8.6.1934.

³¹ Милан Гулић, *Југословенска држава: 1918–2006: од Прводецембарског акта до Мајског референдума*, 166–173.

³² АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 735, Наредбе ССКЈ и распис Жупе Београд поводом смрти Њ.В. Краља Александра I и организација комеморативне седнице и сахране, 19.10.1934; Соколска жупа Београд, Братском Старешинству и начелништву Соколског друштва Београд, 12.10.1934.

³³ „Југословенском sokolstvu“, *Sokolski glasnik*, 26.10.1934.

отворен је 1936. године и посвећен управо „успомени на нашег Великог Краља Мученика“.³⁴

У реалној, физичкој манифестацији, кроз песму, коло, игру, слет и ношњу Југословенски соко настојао је да одгаја нови нараштај Југословена. Међутим, слабљењем државе само је додатно истицана соколска реторика. Током периода кризе, идеологија државе је појачавана: реторика је заоштравана, идеолошки неистомисленици постајали су непријатељи, а првобитна идеологија је у таквим условима доживела свој врхунац. Овако пренаглашеном идеологијом настојало је да се прикрије реално стање у земљи, те је идеја југословенства наглашивана у таквој мери да је дошло и до њене вулгаризације, па су се тако изводиле вежбе „Ослобођење и уједињење“ или „Селјачка слога“. Соколи су својим телима симболизовали југословенску идеју али и значајне историјске догађаје, чиме је једна идеја претворена у „пластичну“ слику која се осликавала телима сокола.³⁵ Посматрајући шире, соколске манифестације биле су део духа епохе где су сличне процесје различитих организација или партија организоване широм Европе током тридесетих година прошлог века. Најкарактеристичније и највеће биле су оне у фашистичкој Италији и нацистичкој Немачкој.

Управо убиством краља Александра соколска идеологија добија на замаху и почиње да поприма обресе религије. Соколски пост установљен је за рођендан убијеног краља – 17. децембра. Тада „сви припадници Савеза Сокола Краљевине Југославије имају тога дана да своје оброке јела сведу на најнужнију меру и да се задовоље с храном што више умереном, скромном и јевтином, како би на тај начин постигли што већу уштеду у издацима на јелу. Највише ће овоме удовољити они који дан проведу о сувом хлебу и води.“³⁶ Пост је био окренут сопственом духовном уздицању али и помагању онима којима је најпотребније: „Уздржите се тога дана од јела и пића и сву уштеду на томе, и више, ако можете, дајте за нашу сиромашну браћу и сестре и за нашу сироту и незбринуту соколску дечицу“.³⁷

Занимљиво је да се први петогодишњи план³⁸ у Југославији појавио с доласком комуниста на власт. Још пре рата, а због јачања комунистичких идеја,

³⁴ „Svečano otvorenje Sokolskog doma Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja u Beogradu“, *Sokolski glasnik*, 6.3.1936.

³⁵ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, 438.

³⁶ „Sedamnaesti decembar: dan sokolskog posta“, *Sokolski glasnik*, 16.11.1934.

³⁷ „17. decembar dan je sokolskog posta“, *Sokolski glasnik*, 14.12.1934.

³⁸ Петогодишњи планови представљали су део економске стратегије комунистичких режима и подразумевали су развој привреде и друштва током пет година. Пратила их је јака пропаганда и ангажовање читавог становништва. Ови планови су захтевали велике напоре становништва, али су истовремено обећавали и висок пораст стандарда живота сваког човека по завршетку плана. Први планови покренути су у Совјетском Савезу двадесетих година 20. века. Најзначајнији и најсвеобухватнији петогодишњи планови покретани су у периоду Стаљинове владавине. Југославија је свој први петогодишњи план добила доласком Комунистичке партије Југославије

соколи преузимају одређене делове болшевичке идеологије и праксе па тако уводе свој петогодишњи план поводом пунолетства краља Петра II – „Соколску Прву Петољетку“. Идејни синкретизам у предвечерије Другог светског рата огледао се у циљевима и задацима овог петогодишњег плана: „У њој [Петољетки] сваки поједини члан или нараштајац, мушко или женско, сељак или грађанин, сиромах или богат, здрав или болестан, може наћи прикладан себи задатак да га изврши у трајању од 1936. до 1941. и да тако постане зидар нове и срећне Југославије“. Даљом анализом може се утврдити да је Петољетка била првенствено духовно оријентисана, за противнике је имала тзв. „лажне пророке“ који „руше душу Југославије тровањем наше омладине“. Комунисте, које нису директно именовали, оптуживали су да „љубав према народу изобличавају до животињства, а пламену љубав старих витезова према народу опијумом сматрају“, да се „бацају блатом на истакнутије националне раднике, а нарочито на младе трудбенике“, те да „оглашише и вјеру у Бога заблудом, а дом који једино сокола одгаја сматрају тамницом робова“.³⁹

Соколским петогодишњим планом провејавао је магловити хилијализам: „Јер ми вјерујемо као у Бога, да ће Соколска Петрова Петољетка, као плам муње неба, разбуктати срца наша и ускрснути вјеру код свију сокола до коначнога сеоско-народног препорода“. На самом крају план је обећавао чак и бесмртност: „Јер он спаја небо са земљом, он окупља све соколе села и града у највећу дјелотворну мисао живота народног. Он смртно претвара у бесмртно. Он људску немоћ обрће у Божију свемоћ.“⁴⁰ Петогодишњи план је требао да се заврши тријумфално 1941. године „када ће наш понос, наша узданица, наш млади Краљ Петар II Карађорђевић, поред своје првене соколске кошуље заогрнути сјајним пурпурним краљевским плаштем, да би тако владао једним соколским народом“.⁴¹

План је био директна последица убиства краља Александра које је за *соколе* оставило неизбрисив ожиљак. Као што је истакнуто, долази до заостравања идеологије и из соколског прогласа можемо видети које све задатке је имао један *соко* на духовном плану. Прелаз из фискултурног у духовни живот уочљив

на власт 1945. године, јер је већ следеће године започет амбициозни план (петолетка) обнове читаве ратом разорене државе. (Михаил Гелер и Александар Некрич, *Утопија на власти: историја Совјетског савеза*, (Подгорица: CID, 2000; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988*. I–III, Beograd: Nolit, 1988.)

³⁹ АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 1164, Заветњи огањ, издање соколске жупе Мостар, 1936; „Kako će se izvesti sokolski petogodišnji plan“, *Sokolski glasnik*, 18.9.1936.

⁴⁰ АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 1164, Заветњи огањ, издање соколске жупе Мостар, 1936.

⁴¹ АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 1392, Новогодишња посланица Соколству Краљевине Југославије, 1937.

је већ на самом почетку: „Прво, да човјек не може помоћи никога, док себе не одвикне многих телесних уживања“. Даље се наводи списак „личних задатака“ где се захтева одрицање од псовки, дувана, кафе али и одласка у кафане, лагања, ружних разговора, телесног уживања, луксуза и алкохола. Осим пуританизма на пољу порока, код прописивања пожељног начина облачења евидентан је и антимодернизам: „Да ли ћеш носити народну ношњу и чувати њен национални карактер избјегавајући творничке крпе?“. Осим одоре претња новом човеку су били и страни изрази: „Да ли ћеш се одвикавати употребе страних ријечи и тако чувати чистину народног језика?“. Идеологија је била народна, религиозна и антимодерна: „Наш је народ у сржи своје душе побожан. Он ту бесмртну одлуку истиче у свим облицима рада и живота. Она се зна, види, осјећа и чује и у овом варљивом добу, гдје све заудару на материјалну трулеж, а нарочито у овој старовјечној пословици: „Без Бога ни преко прага“.⁴²

Спој са религијом је био потпун и мистицизам *Сокола* прикриван је хришћанством, православним или римокатоличким. Тако су задаци сокола били и верске природе: „Да ли ћеш прочитати коју побожну књигу?; Да ли ћеш посветити који час недељно за своје вјерско васпитање?“. Осим тога задатак је била и вечерња молитва у којој су обавезан сегмент били краљ и династија: „Да ли ћеш при вечерњој молитиви, молити Богу за душу Краља Мученика, а за срећан и дуг живот Њ. В. Краља Петра и цијелога дома Карађорђевића?“.⁴³

Међутим, иако су у наративу начелно присутне хришћанске вредности, с обзиром да је Југославија била мултиконфесионална држава, циљ соколства је ипак било превазилажење подела и јачање друштвене кохезије. Стога, хришћанство није експлицитно помињано, већ су коришћени општи религијски термини попут „пoboжности“ или „молитве“ који би могли да буду пријемчиви свима. Све ово је било део петогодишњег плана који је безмало обећавао ускрснуће: „Хиљаде ће слепих код очију прогледати видом Завјета Петрове Петољетке! Хиљаде ће глувих код ушију прочути слухом Завјета Соколске Петрове Петољетке! Хиљаде ће мртвих духом ускрснути животом Завјета Соколске Петрове Петољетке!“⁴⁴

На самом крају читавог плана налази се крајне рационални задатак – новац. Од сваког *сокола* очекивале су се донације као и до тада: „Да ли ћеш и колико давати недељно за „Соколски Петров Динар“ – у фонд Соколске Петрове Петољетке“.⁴⁵ План је требало да се заврши 6. септембра 1941. године, али је Југославија тада већ увелико била увучена у Други светски рат.⁴⁶ Тако је 6. апри-

⁴² АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 1164, Заветњи огањ, издање соколске жупе Мостар, 1936.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ „Proleće 1941. godine i Sokolska Petrova Petoljetka“, *Sokolski glasnik*, 15.11.1940.

ла, нападом сила Осовине на Југославију, стављена тачка како на петогодишњи план, тако и соколску организацију.

Дезинтеграција Савеза Сокола Југославије пред Други светски рат

Соколи су се у немилости нашли далеко пре 1941. године. Наиме, јачањем хрватског национализма нашли су се на удару као представници југословенске идеје. На првом месту ту се налазила династија Карађорђевић, која је у круговима хрватских националиста перципирана као српска, а тиме читава Југославија као инструмент великосрпске хегемоније. Краљ је у идеологији сокола имао сакрални карактер и она као таква није могла бити привлачна за растући хрватски национализам.

Иако је Савез Сокола Југославије настао уједињењем више различитих соколских организација, међу њима и хрватских, приметно је доминантно српско становниште у Савезу. Осим слављења династије редовно је слављен Видовдан као један од највећих соколских празника. Слављење Видовдана и Косовске битке покушавано је да се учини пријемчивим за све народе Југославије и да се, на неки начин, кроз *соколе* овај празник „појугословени“. Међутим, захваљујући отпору националиста, те перцепцији читавог феномена као манифестације српског национализма, до тога никада није дошло.

Из дневника Мелка Чингрије, истакнутог *сокола* Дубровника сазнајемо о атмосфери која је годинама пред рат владала у Хрватској: „Држава се као блудница грди, млади краљ псује и смрћу му се јавно пријети, соколски се домови пале, приватна имовина уништује, и то све на очиглед југославенског жандара, који не смије да уредује, јер или мртав паде или одговара за то што се закона држао.“ Соколи су се одједном нашли на удару: „Соколаши, чланови друштва коме је краљ покровитељ, треба да за живот стрепе, а огласе ли кога четником, тај је пропао. Људождерство у Керестинцу⁴⁷ засја пуном свјетлошћу.“⁴⁸ Коначно, формална дезинтеграција Савеза Сокола Југославије је покренута је најпре формирањем Бановине Хрватске, споразумом Цветковић–Мачек.⁴⁹

Влада Милана Стојадиновића примат је дала савременом спорту наспрам *сокола*. Стојадиновић је настојао да модернизује читаву Југославију и *соколи* су се нашли на том путу као застарела идеја физичког васпитања која је требало да уступи место спорту. Циљ је био модернизација спорта по узору на оно које

⁴⁷ У дворцу Керестинац у Загребу догодио се линч српског ствановништва 1936. године. Више о томе у: Горан Милорадовић, „Хрватски „Рашомон“: југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године“, *Токови историје*, 1/2020, 11–46.

⁴⁸ Архив Ђорђић, Ро – 162, Кутија бр. 8., Дневник Мелка Чингрије.

⁴⁹ М. Гулић, *Југословенска држава: 1918–2006*, 187–191.

је у Италији спровео Бенито Мусолонији⁵⁰, а где је фокус стављен на „спортове будућност“: авио-спорт, мото-спорт и једриличарство. Идеја је била италијанска, а модел немачки, јер је Стојадиновић послао министра физичког васпитања народа у Немачку 1938. године да проучи Хитлеров систем спорта и тај модел примени и у Југославији.⁵¹ На све је утицао и спољнополитички обрт, приближавањем силама Осовине, Мала Антанта и словенске земље постајале су све удаљеније. Стога, Тиршов систем панславистичке идеје и изградње савршеног словенског човека постао је део прошлости. Додатно, Антун Корошец, који је заузимао истакнуто место у унутрашњем животу земље, је заједно са Мачеком оштро иступао против *Сокола*.⁵² На линији модернизације је поред соколске штафете и слета у част рођендана краља Петра II 1939. године одржана и прва „Гран При“ аутомобилска трка у Београду.⁵³

Ипак, сва политичка гихања династије пред Други светски рат соколи су испратили и безрезервно подржавали. Поводом ступања на власт престолонаследника Петра и образовања владе Душана Симовића издат је *Проглас Савеза Сокола Краљевине Југославије*, у коме се наводи: „Савез Сокола Краљевине Југославије, делећи осећања целокупног југословенског соколства и читавог свог народа, у овом великом и историјском тренутку упућује пре свега, из свог радосног срца, поздраве и изразе најдубље и најискреније верности своје љубљеном краљу Петру II“.⁵⁴ Међутим, вихор Другог светског рата ставио је тачку на Савез Сокола Југославије. Распадом државе распала се и соколска организација, а у новој социјалистичкој Југославији за соколство са краљем као епицентром није било места и овај специфични вид физичке културе престаје да постоји.⁵⁵

Са друге стране, мобилизациони потенцијал који је за масе представљао соколски покрет није могао проћи незапажено и код нових комунистичких власти. Начин комуникације са масама преко државних манифестација попут штафета или слетова Јосип Броз Тито преузео је и из традиције Краљевине Југославије те је изванредан континуитет очигледан. Југословенски елемент био је заједнички за

⁵⁰ Више о односу који је Мусолини имао према спорту у: Piero Melograni, “The Cult of the Duce in Mussolini’s Italy”, *Journal of contemporary history*, 22 (1976), 221–237.

⁵¹ Више о нацистичком моделу спорта у: Arnd Krüger, “Strenght through joy: the culture of consent under fascism, Nazism and Francoism”, *The International Politics of Sport in the Twentieth Century*, eds. James Riordan and Arnd Krüger, (London–New York, Routledge, 1999), 67–79.

⁵² N. Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturu Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, 159–162; Nikola Mijatov, *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945–1953*, (Beograd: Čigoja štampa–Institut za savremenu istoriju, 2020), 42–47.

⁵³ Марко Миљковић, „Grand Prix Београда 1939 – спољнополитички контекст великих аутомобилских трка“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, 2011, 7–29.

⁵⁴ „Proglas Saveza Sokola K. J.“, *Sokolski glasnik*, 28.3.1941.

⁵⁵ Више о односу комуниста и соколских покрета у: Ivan Čuk i Aleks Leo Vest, *Prevarani sokoli*, (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2017).

предратне и послератне манифестације с тим што се после рата монархистички елемент заменио комунистичком идеологијом. Заједнички чинилац био је и тај што су се преко манифестација јачале везе појединца са државом и са врховним представником те државе: пре рата са монархом, после рата са првим човеком Комунистичке партије. Младе генерације су тако имале прилику да се преко слетова, штафета и других манифестација директно идентификују са ликом вође Југославије. Основе те идентификације поставили су управо *соколи*.⁵⁶

Од физичке културе до секуларне религије

Свеукупно, крајњи циљ идеологије Савеза Сокола Југославије била је, готово религијска, посвећеност формирању новог човека. Соколи су били једна врста апостола те *нове религије*: „Без апостолства нема Соколства... Наша апостолска издржљивност је све савладала и ми надживисмо заклету своје непријатеље.“ Нови човек био би савршен – Homo Yugoslovenicus: „Ми морамо створити бољег југословенског човека. Створити човека који ће стално имати пред очима онај велики принцип којим се држе земље и градови. Принцип правде истине и слободе.“⁵⁷

У бити соколи су били далеко од спорта и физичке културе у ширем смислу.⁵⁸ У питању је био специфичан вид „секуларне религије“ у Диркемовском смислу јер, како он наводи: „да би се нека ствар посветила доводи се у додир са извором религијске енергије“. У соколском случају то је био краљ који је био овлапоћење идеологије југословенства. Као и код религије, циљ је исти: „Савршено друштво у којем би правда и истина неограничено владале и одакле би зло, у свим својим облицима, било искорењено“. Они су зло видели у бољшевизму, пороцима, попут алкохолизма, али и у модерности. Соколи су своју непрестану „тежња према добром“ изражавали кроз физичку активност, али и кроз пост, трезвеност и штедљивост.⁵⁹ Ова *нова религија* имала је свог

⁵⁶Олга Манојловић Пинтар, „„Тито је стена“, (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“, *Годишњак за друштвену историју*, год. IX, св. 2–3, 2004, 94–96.

⁵⁷АС, Београдско гимнастичарско друштво „Соко“ – Београд (1882–1944), БСоко – 1392, Новогодишња посланица Соколству Краљевине Југославије, 1937.

⁵⁸Појам „физичка култура“ део је совјетске традиције и као такав био је заступљен у социјалистичкој Југославији. Подразумева све облике физичке активности. Појам „спорт“ је новијег датума и углавном се односио на такмичарски аспект. Међутим, временом је појам „спорт“ преузео примат па се њиме означава и рекреација, али и разне форме физичке активности. У данашњем дискурсу присутна су оба појма где се под физичком културом подразумева нешто шири концепт физичке активности и као такав адекватнији је за дефинисање феномена Сокола. (Милivoје Матић и Вожо Вокан, *Општа теорија физичке културе*, (Београд: Факултет спорта и физичког васпитања Универзитета, 2005), 64–97.)

⁵⁹Emil Dirkem, *Elementarni oblici religijskog života: Totemistički sistem u Australiji*, (Београд: Prosveta, 1982), 44, 381.

првосвештеника који је био предводник нове „лаичке вере која је наместо Бога ставила Друштво“.⁶⁰ Лик првосвештеника *соколи* су пронашли у краљу, а ново друштво у Југославији и идеји панславизма.

Анализом идеологије Савеза Сокола Југославије, соколски покрет тешко се може сврстати у домен спорта. Његови циљеви и бит били су далеко од пуке физичке активности, јер је сама физичка активност била само један од инструмената да достигање виших политичких и духовних циљева. Сврха читавог покрета била је изградња новог савршеног југословенског човека, који би био стожер одбране Југославије, династије и пример пуританског живота без порока. Убиством краља Александра 1934. године и свеопштом кризом југословенске државе, идеологија је добила на замаху. Установљењем соколског поста идеологија је попримила обресе религије у којој је пропагирана и свакодневна молитва, са обавезним помињањем убијеног краља и читаве династије Карађорђевића. Са друге стране, приметан је и утицај комунизма кроз соколски петогодишњи план који је требао да се заврши тријумфално на дан пунолетства краља Петра II.

Други светски рат био је крај за Савез Сокола Југославије али не и за соколску идеју и форму. Идеја југословенства са савршеним југословенским човеком као предводником, била је саставни елемент идеологије социјалистичке Југославије. Додатно, феномени попут слетова за Дан младости или Титове штафете директно су преузети из соколског наслеђа, и чинили су значајан аспект култа личности.⁶¹ Сам Јосип Броз Тито преузео је одређене елементе соколске идеологије и уклопио је у своју идеологију *титоизма* где је спорт и идеја изградње новог човека имало значајно место.

Овако сагледан, феномен соколских друштава пре свега би требало посматрати као вид инструментализације спорта зарад изградње култа личности и подупирања диктарорског режима. Спорт је служио само инструмент идеологије југословенства и један од начина изградње култа династије Карађорђевића. На ветрометини историје 20. века идеја панславизма о уједињењу словенских народа кроз заједничку спортску културу разбила се у судару са идеологијама фашизма и комунизма.

Izvori i literatura

Arhiv Srbije. Beogradsko gimnastičarsko društvo „Soko“ – Beograd (1882–1944) 1882–1944.

Arhiv Đorđić. Ro – 162.

⁶⁰ Aljoša Mimica, *Radikalska sociologija: Zasnivanje akademske nauke o društvu u francuskoj Trećoj republici*, (Beograd: Gradina, 1991), 141.

⁶¹ Срђан Цветковић, *Како се стварао Тито: Технологија изградње и покушаји разградње култа Јосипа Броза Тита*, (Београд: Институт за савремену историју—Catena Mundi, 2023), 124–129.

Sokolski glasnik

- Arnaud, Pierre and James Wheeler. Editors. *Sport and International Politics: Impact of Fascism and Communism on Sport*. New York: Taylor & Francis e-Library, 2003.
- Geler, Mihail i Aleksandar Nekrić. *Utopija na vlasti: istorija Sovjetskog Saveza*. Подгорица: CID, 2000. (ćirilica)
- Gulić, Milan. *Jugoslovenska država: 1918–2006: od Prvodecembarskog akta do Majskog referenduma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023. (ćirilica)
- Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941. Deo 1. Društvo i država*. Beograd: Stubovi kulture, 1997. (ćirilica)
- Dirkem, Emil. *Elementarni oblici religijskog života: Totemistički sistem u Australiji*. Beograd: Prosveta, 1982.
- Darvin, Čarls. *Postanak vrsta*. Beograd: Nolit, 1985.
- Žutić, Nikola. *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturu Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*. Beograd: Angrotrade, 1991.
- Žutić, Nikola. *Krajiški sokoli: sokoli Srpske krajine 1903.–1941.–1991*. Beograd: Trileks, 1988. (ćirilica)
- Žutić Nikola. *Liberalizam i Srbi u prvoj polovini XX vijeka: iz historije ideologije građanskog liberalizma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007.
- Zinoviev, Alexander. *Homo Sovieticus*. London: Paladin Grafton Books, 1986.
- Karaulić, Jovana. „Sokolski sletovi u Kraljevini Jugoslaviji na primeru Svesokolskog sleta u Beogradu 1930. godine“. U: *KO je soko taj je jugosloven = To be a Falcon is to Be a Yugoslav*. Urednik Ljiljana Gavrilović. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2016. 79–93. (ćirilica)
- Kastratović Ristić, Veselinka. „Sokoli Jugoslavije, organizacija i delatnost“. U: *KO je soko taj je jugosloven = To Be a Falcon is to Be a Yugoslav*. Urednik Ljiljana Gavrilović. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2016. 11–29. (ćirilica)
- Krüger, Arnd. “Strenght through joy: the culture of consent under fascism, Nazism and Francoism”. In: *The International Politics of Sport in the Twentieth Century*. Edited by James Riordan and Arnd Krüger. London–New York: Routledge, 1999. 67–79.
- Manojlović Pintar, Olga. „„Tito je stena“, (Dis)kontinuitet vladarskih predstavljanja u Jugoslaviji i Srbiji XX veka“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. IX, sv. 2–3, 2004. 85–101. (ćirilica)
- Matić, Milivoje i Božo Bokan. *Opšta teorija fizičke kulture*. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu, 2005. 64–97.
- Mijatov, Nikola. “Different Ideologies, Same Infrastructures: The case of Yugoslav Stadiums”. In: *Taming the Yugoslav Space: Continuities and Discontinuities in Coping with the Infrastructural Challenges of the 20th Century*. Edited by Danijel Kežić, Vladimir Petrović and Edvin Pezo. Belgrade–Regensburg: Institute for Contemporary History–Leibniz-Institut für Ostund Südosteuropaforschung, 2023. 253–269.
- Mijatov, Nikola. *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945–1953*. Beograd: Čigoja štampa–Institut za savremenu istoriju, 2020.

- Miloradović, Goran. „Hrvatski „Rašomon“: jugoslovenska štampa o pokolju u Kerestincu 16. aprila 1936. godine“. *Tokovi istorije*, 1/2020. 11–46. (ćirilica)
- Mimica, Aljoša. *Radikalna sociologija: Zasnivanje akademske nauke o društvu u francuskoj Trećoj republici*. Beograd: Gradina, 1991.
- Melograni, Piero. “The Cult of the Duce in Mussolini’s Italy”. *Journal of contemporary history*, 22, 1976. 221–237.
- Miljković, Marko. „Grand Prix Beograda 1939 – spoljnopolički kontekst velikih automobilskih trka“. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1, 2011. 7–29. (ćirilica)
- Niče, Fridrih. *Volja za moć: pokušaj preocenjivanja svih vrednosti*. Beograd: Dereta, 2015.
- Niče, Fridrih. *Suton idola*. Beograd: Službeni glasnik, 2020. (ćirilica)
- Niče, Fridrih. *Tako je govorio Zaratustra*. Beograd: Feniks Libris, 2007.
- Niče, Fridrih. *Antihrist*. Beograd: Riznica, 2011.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918–1988*. I–III. Beograd: Nolit, 1988.
- Riordan, James. *Sport in Soviet Society: development of sport and physical education in Russia and the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Riordan, James and Arnd Krüger. Editors. *The International Politics of Sport in the Twentieth Century*. London–New York: Routledge, 1999.
- Cvetković, Dušan. *Sokoli i sokolski sletovi: 1862–1941; Sokolane – sokolski domovi; Sokolske razglednice*. Beograd: Miroslav–Kosmos, 2007. (ćirilica)
- Cvetković, Srđan. *Kako se stvarao Tito: Tehnologija izgradnje i pokušaji razgradnje kulta Josipa Broza Tita*. Beograd: Institut za savremenu istoriju–Catena Mundi, 2023. (ćirilica)
- Čuk, Ivan i Aleks Leo Vest. *Prevarani sokoli*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2017.

Summary

PhD Nikola Mijatov (1988)

Ideology of the Union of Falcons of the Kingdom of Yugoslavia: Between physical culture and secular religion (1930–1941)

The idea of Falcon (Sokol) organizations created by Miroslav Tirš found its strong foothold in Yugoslavia. The idea of Pan-Slavism and the construction of a “new man” was a significant segment of the idea of Yugoslavism. There were many Sokol organizations spread all over the country, but they all united into a single Union of Falcons of Yugoslavia in 1930. The Union had the support of the very top of the state, while the patron was the king Alexander Karađorđević. The ideology of this alliance was internally Yugoslav and sought to build a new man – *Homo Yugoslavicus*. Through the analysis of relevant sources and the Sokol press, the image of the perfect *Sokol* (Falcon) had been outlined. He was supposed to be a fanatical protector of Yugoslavia and its dynasty, all while avoiding alcohol, fasting, and praying to God for the well-being of the king and his family. The ideal member of the Sokol Union was also supposed to avoid modern fashion and dress in traditional clothing. In the field of national defense, the Sokols were first in line: they were trained in fire protection and air defense. The king himself occupied a very important place in the Sokol ideology, where his image was sacralized. Long before the first five-year plan of Tito’s Yugoslavia, the Sokol Union had its own five-year plan that was supposed to end triumphantly on the day of King Peter II’s coming of age. The plan failed because the Sokols found themselves in disfavor even before World War II, and after the outbreak of the war the entire organization disappeared. Overall, analyzing the ideology of the Sokol Union of Yugoslavia, the entire phenomenon is far from sports, or even physical culture, and falls into the domain of the instrumentalization of certain sport aspects for the sake of supporting the dictatorial regime, but also building a cult of personality of the king and the entire Karađorđević dynasty.

Key words: Falcons, Yugoslavia, ideology, sport, king, cult of personality

МА Лука Роксић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
lukaroksicistorija@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 3.3.2025.
Прихваћен: 4.1.2026.

„Немачки војник одговара издајницима“ – писање бечког издања листа *Фелкишер беобахтер* о Априлском рату

Апстракт: *Нацистичка Немачка извршила је инвазију на Краљевину Југославију 6. априла 1941. и заузела је њену територију у наредних дванаест дана. Инвазију је пратила пропагандна кампања усмерена против српских политичких и војних чинилаца југословенске државе, у којој је предњачио дневни лист Фелкишер беобахтер. У овом раду ће се хронолошки изложити писање бечког издања Фелкишер беобахтера о догађајима у Југославији од 25. марта до 4. маја 1941. године, односно од њеног приступања Тројном пакту до Хитлеровог говора пред немачким посланицима у Берлину у ком је прогласио победу у тзв. Балканској кампањи. Такође, идентификоваће се најприсутнији мотиви у немачкој антијугословенској и антисрпској пропаганди.*

Кључне речи: *Нацистичка штампа, Фелкишер беобахтер, немачка пропаганда у Другом светском рату, Априлски рат, Јозеф Гебелс, Франц Ронебергер*

Увод

Фелкишер беобахтер (нем. *Völkischer Beobachter*; срп. *Народни посматрач*) био је један од централних новинских орган Нацистичке партије. Постао је главни страначки лист у децембру 1920. године. Првобитно је штампан у Минхену, те је јако присуство имао у областима на југу Немачке. Дневно је излазио од 8. фебруара 1923. до краја Другог светског рата, а његов тираж растао је паралелно са порастом популарности нациста. Стално берлинско и севернонемачко издање излазило је од 1. јануара 1933, а Беч је своје издање добио одмах након Аншлуса. Почетком 1941. године тираж свих издања износио је око 1.100.000

примерака дневно, што га је чинило једним од најтиражнијих и најчитанијих дневних листова у Немачкој. Истовремено, служио је као смерница осталим штампаним публикацијама. Стога, можемо сматрати да је био најзначајнији дневни лист преко кога је нацистички државни врх преносио своја идеолошка начела и погледе на политичка дешавања најширим слојевима становништва.¹

„Борбени лист националсоцијалистичког покрета велике Немачке“, како је гласио слоган *Фелкишер беобахтера*, излазио је у великом новинском формату (нем. *Großformat*). Највећи простор на насловној страни заузимала је главна вест дана, веома упадљиво истакнута, подвучена црвеном бојом или написана великим црвеним словима и, најчешће, праћена фотографијом. Остатак насловнице чиниле су најзначајније вести и један ауторски текст, који се преносио на другу и, по потреби, трећу страну. Ове текстове писали су утицајни, угледни и образовани појединци, са циљем појашњења сложених политичких питања на начин на који су пропагандни органи Нацистичке партије желели. Важна одлика ових текстова било је опонашање научног приступа и објективног извештавања, чиме су аутори желели да повећају уверљивост својих тврдњи.²

Једна страна *Фелкишер беобахтера* углавном је била посвећена култури, једна економији и социјалној политици и, на крају, једна или више страна било је посвећено спорту, у зависности од броја спортских догађаја претходног дана и њиховог значаја. Бечко издање имало је посебну рубрику посвећену градским догађајима, која се звала „Винер беобахтер“ (нем. *Wiener Beobachter*; срп. *Бечки посматрач*). Поред „Винер беобахтера“, у бечком издању је постојао и део у коме су аутори извештавали о вестима из читаве Аустрије. Како би се искоренило сећање на њену самосталност, назив „Аустрија“ се није користио, изузев када се употребљавао као историјски појам. Уместо тога, аутори су користили назив „домаће области“ (нем. *Heimatgauen*). Бечко издање *Фелкишер беобахтера* престало је да излази 7. априла 1945. године, осам дана пре него што је совјетска војска заузела град.³

¹ David Welch, *The Third Reich: Politics and Propaganda*, Second Edition, (London: Routledge, 2002), 44; Peter Longerich, *Hitler: A Life*, (Oxford: Oxford University Press, 2019), 96; „Der Völkische Beobachter“, in: Deutsches Historisches Museum (DHM), publiziert am 02.05.2015. URL: <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/weimarer-republik/innenpolitik/voelkischer-beobachter> (прист. 31.10.2025); Paul Hoser, „Völkischer Beobachter“, in: Historisches Lexikon Bayerns (HLB), publiziert am 11.5.2006. URL: https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/V%C3%B6lkischer_Beobachter (прист. 31.10.2025).

² Јозеф Гебелс, нацистички министар народног просвећивања и пропаганде, неретко је писао колумне и фелтоне за *Фелкишер беобахтер*, али је то чинио све ређе након што је 1940. основао сопствени недељни лист *Дас Рајх* (нем. *Das Reich*), да би у потпуности престао да пише након 1941. године.

³ „Völkischer Beobachter“, in: Österreichische Nationalbibliothek, ANNO Historische Zeitungen und Zeitschriften, publiziert am: 25.10.2025. URL: https://anno.onb.ac.at/info/vob_info.html (прист. 31.10.2025).

Белешке и извештаји са дневних конференција немачких новинара и службеника Министарства пропаганде (даље у тексту: дневне конференције) веома су значајан извор за проучавање писања немачке штампе током Другог светског рата и били су од велике користи приликом истраживања. Дневне конференције одржаване су у Берлину од 1917. са циљем да се новинари договарају о начину на који би требало извештавати о различитим догађајима. Службеници Министарства пропаганде постали су њихов неизоставни део након доласка нациста на власт. Они су давали јасна упутства уредницима и новинарима о којим догађајима би требало извештавати и на који начин. Документа са конференција сачувана су готово у целости, а данас се чувају у одељењу немачког Савезног архива у Берлин-Лихтерфелдеу. Додатно, у раду је коришћен дневник Јозефа Гебелса (Joseph Goebbels), као и део ратног дневника Франца Халдера (Franz Halder), начелника генералштаба врховне команде немачке копнене војске од 1938. до 1942, који се чува у Војном архиву немачког Савезног архива у Фрајбургу.⁴

„Позивање на рат у југословенском главном граду“ – писање *Фелкишер беобахтера* о догађајима у Југославији од њеног приступања Тројном пакту до почетка инвазије

У уторак, 25. марта 1941. године, у бечком дворцу Белведере, председник југословенске владе, Драгиша Цветковић, и министар иностраних дела, Александар Цинцар-Марковић, потписали су документ о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту. Немачка штампа поклонила је велику пажњу овом догађају који је био главна вест *Фелкишер беобахтера* од 26. марта. Поред тога, биле су му посвећене читаве прве две стране издања. Велики наслов главне вести заузео је највећи простор на насловници: „Читав неутрални Балкан у лагеру поретка“.⁵ Под „неутралним Балканом“, аутор је подразумевао земље на Балканском полуострву које нису биле у рату са Немачком. У раним јутарњим часовима 27. марта, у Београду је извршен војни удар, током којег је влада која је потписала приступање Тројном пакту свргнута, а малолетни краљ Петар II Карађорђевић преузео владарска овлашћења. Ове информације нису биле доступне у Немачкој када су издања дневних листова од 27. марта 1941. изашла

⁴ Joseph Goebbels, *Tagebücher 1924–1945*, Herausgegeben von Ralf Georg Reuth, (München: Piper Verlag, 1999); Bundesarchiv (BArch), ОКН/Generalstab des Heeres (RH 2), Kriegstagebuch des Chefs des Generalstabes des Heeres, Generaloberst Franz Halder, Bd. 16, 21. Februar – 31. Juli 1941 (RH 2/123).

⁵ „Der gesamte neutrale Balkan im Lager der Ordnung“, *Völkischer Beobachter*, 26. März 1941, 1.

из штампарија. Стога су аутори *Фелкишер беобахтера* наставили да пишу о Југославији као пријатељској земљи и најновијој чланици „лагера поретка“.⁶

Немачки државни врх донео је одлуку о нападу на Југославију истог тренутка када су информације о војном удару у Београду стигле у Берлин.⁷ Тог дана, јапански министар спољних послова, Јосуке Мацуока (松岡 洋右, Matsuoka Yōsuke), дошао је у немачку престоницу и састао се са Хитлером. Извештај о њиховом сусрету заузео је насловну страну наредног издања *Фелкишер беобахтера*.⁸ Вест о војном удару у Београду објављена је на врху друге стране. С обзиром да су немачке власти већ донеле одлуку о нападу на Југославију, било је потребно припремити јавност за нову инвазију. Уз неколико поднаслова, аутор је навео промене на врху власти и састав нове југословенске владе. Иако текст испрва може да делује као неутрално извештавање о догађајима, његов пропагандни карактер примећује се у последњим поглављима. Аутор пише како су сви резервни официри добили наређење да се нађу у најближим војним објектима, да је „српским соколовима“ наређено да се нађу у соколским домовима, где ће примити даље инструкције и, најзад, да су четници, „чланови српске паравојне организације“, добили наређење да се повежу са „српском војском“.⁹ Овакво извештавање има два значења. Најпре, указује да нове власти у Југославији подижу борбену готовост и, затим, наглашава да је *српски фактор* у Југославији био пресудан за смену владе која је потписала споразум са Немачком.

Наредног дана, 29. марта, у *Фелкишер беобахтеру* је на насловној страни објављен извештај о „антинемачким нередима у Београду“.¹⁰ Ово није била вест дана, али је заузела један део простора на насловници. Аутор је писао о нападима на Немце у Београду, уништавању излога Немачког саобраћајног бироа и разарању просторија Културбунда. У последњем пасусу, аутор пише о држању Хрвата и закључује да ће хрватски народ остати одан пријатељству са Немачком и силама „новог поретка“, те да се овакво држање Хрвата неће променити, без обзира на оно шта се буде одвијало у Београду.¹¹ Одлука Јозефа Гебелса од 29. марта да се пропаганда против нових југословенских власти и Срба интензивира важнија је од садржаја поменутог издања.¹² У свом дневнику, Гебелс је тога дана написао да се у Београду одвијају велике демонстрације

⁶ *Völkischer Beobachter*, 27. März 1941.

⁷ BArch, RH 2, Kriegstagebuch des Chefs des Generalstabes des Heeres, RH 2/123, Eintrag vom 27. März 1941, 34; Longerich, *Hitler*, 723.

⁸ „Matsuoka beim Führer“, *Völkischer Beobachter*, 28. März 1941, 1.

⁹ „Militärischer Staatsstreich in Jugoslawien“, *Völkischer Beobachter*, 28. März 1941, 2.

¹⁰ „Deutschfeindliche Ausschreitungen in Belgrad“, *Völkischer Beobachter*, 29. März 1941, 1.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Peter Longerich, *Goebbels: A Biography*, (New York: Random House, 2015), 738; J. Goebbels, *Tagebücher*, 1543.

против Немачке, додаје како му та чињеница „веома одговара“ и да је немачка штампа већ користи. Даље, пише како он и његови сарадници „желе да стану више иза Хрвата“.¹³

Наредни кораци немачке пропаганде састојали су се из писања о везама нових власти у Југославији са Уједињеним Краљевством и из све учесталијих оптужби о наводним прогонима етничких Немаца. Није могуће утврдити са сигурношћу колико је Немаца живело у Југославији почетком 1941. године, али претпоставља се да их је било око пола милиона. Огромна већина живела је на некадашњим територијама Хабзбуршке монархије. Окупљала их је организација Швапско-немачки културни савез (нем. *Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*), чије су вођство крајем тридесетих година преузели нацисти. Њихова идеологија имала је снажно упориште нарочито међу млађим члановима.¹⁴

Читав доњи десни угао насловне стране *Фелкишер беобахтера* од 31. марта био је посвећен вестима из Југославије. Аутор наводи како словачки медији пореде нову ситуацију у земљи са стањем у међуратној Чехословачкој, коју назива „Бенешовом републиком“.¹⁵ Овде су алузије више него јасне – Едвард Бенеш¹⁶ је у немачкој јавности одавно био означен као „енглески агент“, а овакву слику додатно је подстакла чињеница да је у том тренутку, као председник Чехословачке у егзилу, боравио у Уједињеном Краљевству. Нацисти су приказивали међуратну Чехословачку као хегемонистичку државу Чеха, у којој су Немци, Мађари и Словаци били жртве чешких великодржавних амбиција. Један одељак овог текста био је подебљан црном бојом. Ту је аутор нагласио како се Београд поново определио за пут противан несрпским народима и да је хрватски народ одлучио да не дозволи да га српска мегаломанија одведе у кланицу.¹⁷

Немачка антисрпска пропаганда достигла је врхунац након дневне конференције новинара и службеника Министарства пропаганде од 1. априла. Тада је главни део разговора вођен о томе како да се приступи ситуацији у Југославији. Гебелс је наредио да би требало прецизирати и поткрепити тврдње о злочинима „српских терориста“ против етничких Немаца. Такве неодређене вести појавиле су се раније тог дана на насловној страни *Фелкишер беобахтера*.¹⁸ Ипак, Гебелс

¹³ J. Goebbels, *Tagebücher*, 1546.

¹⁴ Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, (Београд: Институт за нову историју Србије, 2009), 261; Mirna Zakić, *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 36, 48–49, 267.

¹⁵ „Belgrads Verantwortung festgestellt“, *Völkischer Beobachter*, 31. März 1941, 1.

¹⁶ Едвард Бенеш је био први министар спољних послова Чехословачке (1918–1935) и њен други председник (1935–1938). Након разбијања Чехословачке, Бенеш је био њен председник у егзилу (1939–1945).

¹⁷ „Belgrads Verantwortung festgestellt“, *Völkischer Beobachter*, 31. März 1941, 1.

¹⁸ „Zunehmender Terror gegen alles Deutsche“, *Völkischer Beobachter*, 1. April 1941, 1–2.

је желео да овакве тврдње делују што уверљивије читаоцима.¹⁹ Наредног дана, догађаји у Југославији били су главна вест. Великим црним словима, подвученим црвеном бојом, писало је како „ратни агент Идн“ борави у Београду. Поднаслов овог текста гласио је: „Запаљена немачка погранична села. Мародерска српска руља.“²⁰ Вест о посети Ентонија Идна (Anthony Eden), британског министра спољних послова, није била тачна. Он није долазио у Београд крајем марта и почетком априла 1941, већ је боравио у Грчкој.²¹ Немци нису били сигурни у то да ли је Идн био у југословенској престоници, али само постојање претпоставки било је довољно да се ова сензационалистичка вест и објави, и тиме дубоко компромитују нове југословенске власти.

Гебелс није био задовољан дотадашњим извештавањем, сматрајући га недовољно уверљивим. Начин писања назвао је „дилетантизмом“.²² Резултати његових критика били су брзо видљиви. Новинари *Фелкишер беобахтера* почели су да пружају „аргументе“ за своје тврдње о прогонима етничких Немаца у Југославији, попут сведочења наводних немачких избеглица и измишљених изјава представника југословенских новинских агенција и официра. Објава о константној животној угрожености Немаца у Југославији нашла се на насловној страни *Фелкишер беобахтера* од 3. априла.²³ Наредног дана, у рубрици „Винер беобахтер“, описан је пријем немачких избеглица у Бечу.²⁴ Поред тога, објављене су вести о протераној петочланој породици из Панчева, о претњама ученици тамошње гимназије како ће „Немци бити мучени док им се не сломе колена“, као и о претњама Немцу, власнику фабрике у Банату, коме је наводно речено да ће му деца бити убијена „пред сопственим очима“.²⁵

Немачки напад на Југославију се приближавао. Стога, неколико важних одлука донето је на дневној конференцији од 4. априла. Гебелс је наредио свим службеницима да буду доступни у сваком тренутку и нагласио је да ће се састанци поново одржавати и недељом. Овакве директиве упућују нас у значај који су министар пропаганде и његови сарадници придавали Југославији, нарочито ако узмемо у обзир да се 13. априла 1941. славио Ускрс по грегоријанском календару. Поред Југославије, тема разговора било је и то како писати о

¹⁹ Bundesarchiv (BArch), Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (R 55), Ministeramt, Protokolle der täglichen Konferenzen des Reichsministers Goebbels mit den Abteilungsleitern, Bd. 7, April–Mai 1941 (20001g), Konferenz vom 1. April 1941.

²⁰ „Kriegsagent Eden in Belgrad. Brennende deutsche Grenzdörfer. Marodierender serbischer Mob“, *Völkischer Beobachter*, 2. April 1941, 1–2.

²¹ Steven Morewood, “Failure of a Mission: Anthony Eden’s Balkans Odyssey to save Greece, 12 February–7 April 1941”, *Global War Studies*, June 2013, 10 (1), 2013, 49–50.

²² BArch, R 55, 20001g, Konferenz vom 2. April 1941.

²³ „Deutsche in ständiger Lebensgefahr“, *Völkischer Beobachter*, 3. April 1941, 1.

²⁴ „Dem serbischen Mob entronnen: Zwei Donaudampfer mit Flüchtlingen in Wien eingelangt“, *Völkischer Beobachter*, 4. April 1941, 8.

²⁵ „Ueberstürzte Flucht innerhalb weniger Stunden“, *Völkischer Beobachter*, 4. April 1941, 8.

дешавањима у Северној Африци и на Блиском истоку. Најзначајније наређење везано за Југославију било је да се убудуће користи „најснажнији тон“ када се описују догађаји унутар њених граница.²⁶

Резултати нових Гебелсових наређења били су видљиви већ наредног дана. На насловној страни *Фелкишер беобахтера*, у левом углу, стајао је опширан извештај о догађајима у Југославији, насловљен „Позивање на рат у југословенском главном граду. Српска мржња наставља да бесни. Немачки градоначелник убијен.“ У овом тексту наведено је како је румунским властима стигао извештај о убиству неименованог градоначелника једне банатске вароши, немачке националности. Наглашено је да Срби уништавају прозоре немачких кућа и прете како ће „све Швабе бити обешене уколико Енглеска победи у рату“. Аутор текста позивао се на сведочења наводних немачких избеглица у Темишвару. Поред свеприсутних Енглеза, и амерички обавештајни официр Вилијам Џозеф Донован (William Joseph Donovan) доведен је у везу са догађајима. Једна од кључних информација која се појавила јесте да су југословенске власти прогласиле мобилизацију војске, чиме је читаоцима указивано да ствари у Југославији ескалирају и да се њене власти спремају за рат против Немачке.²⁷ У немачкој штампи коришћена је слична реторика и у августу 1939, када се приближавала инвазија на Пољску. Још оваквог извештавања присутно је и на другој страни броја *Фелкишер беобахтера* од 5. априла, где су се могле прочитати вести о запаљеним немачким имањима и малтретирањима Немаца. „Српске нередовне снаге“ наведене су као починиоци ових дела.²⁸ Један текст везан је за наводни догађај у Светом Томажу, у данашњој Словенији. Према сведочењу неименоване жене, која је, наводи аутор, избегла на немачку територију, маса народа је испред немачких кућа узвикивала како „жели да се купа у немачкој крви“. Аутор текста пише како је „енглески клуб у Птују“ одговоран за ове иступе против Немаца на словеначкој територији.²⁹

Ујутру, 6. априла 1941. године, немачке снаге су нападе Југославију. Један од првих удара било је разорно бомбардовање Београда. Јутарња новинска издања изашла су из штампарије пре него што је немачка војска кренула у офанзиву. На насловној страни *Фелкишер беобахтера*, као једна од главних вести, али мање значајна од оних које су говориле о количини потопљеног британског ратног материјала и Ромеловом заузећу Бенгазија, нашао се проглас југословенског краља Петра II Карађорђевића, упућен југословенској војсци, о „потпуној

²⁶ ВArch, R 55, 20001g, Konferenz vom 4. April 1941.

²⁷ „Die Kriegstreiberei in Jugoslawiens Hauptstadt. Serbischer Haß tobt weiter. Deutscher Bürgermeister ermordet“, *Völkischer Beobachter*, 5. April 1941, 1.

²⁸ „Der Weg der serbischen Freischärler. Brennende Gehöfte – Mißhandelte“, *Völkischer Beobachter*, 5. April 1941, 2.

²⁹ Ibidem.

спремности за рат Југославије“.³⁰ Веродостојност ове вести тешко је утврдити, али требало би претпоставити да оваквог прогласа краља Петра II није било. Писање о југословенској мобилизацији и објави краљевог прогласа имало је за циљ да оптужи југословенске власти за оно што ће уследити, односно рат. Раније су се виђале објаве о „српском терору“ над Немцима, чиме су аутори желели да немачкој јавности прикажу како је у српском друштву присутно антинемачко расположење. Наредни корак био је да се највиши носиоци власти у Југославији, односно краљ, заједно са војском, доведу у везу са свим дешавањима, те да се прикаже како отворено наступају непријатељски против Трећег рајха.

Након што је немачка инвазија на Југославију почела, Хитлер је у прогласу војницима саопштио да се налазе у рату са „београдском владом интрига“. Изричито је навео како је обрачунавање са Британцима у југоисточној Европи главни циљ операције.³¹ Можемо пронаћи два основна мотива у његовом оваквом прогласу. Први је везан за фабриковану слику догађаја у Југославији након догађаја од 27. марта – помиње како су злочиначки узурпатори преузели власт у Београду уз велику помоћ Черчила и Британаца, односно највећег немачког ратног непријатеља у том тренутку; како је Југославија „недељама“ спремала мобилизацију у великој тајности; како су службеници немачког посланства трпели понижавајуће нападе и, на крају, да су немачке школе опустошене, а бројни етнички Немци киднаповани, нападнути и, чак, убијени, „баш као у Пољској“. Ово је веома важна аналогија, јер су нацисти свесно поредили прилике у Југославији пред немачку инвазију са приликама у Чехословачкој пре Минхенског споразума и Пољској пре почетка Другог светског рата. Током лета 1939, пажљиво је стварана слика о наводним пољским злочинима над етничким Немцима. У овој пропагандној кампањи биле су присутне бројне оптужбе против Уједињеног Краљевства за „опкољавање“ Немачке. Након окупације Пољске, у немачком јавном дискурсу преовлађујући наратив је оптуживао Енглезе и пољске власти за изазивање рата, „политиком опкољавања“, односно прогонима етничких Немаца.³² Други мотив је било прављење паралела између тренутне ситуације у Југославији са дешавањима у Краљевини Србији током

³⁰ „Äußerste Kriegsbereitschaft Jugoslawiens. Proklamation König Peters an die Wehrmacht“, *Völkischer Beobachter*, 6. April 1941, 1.

³¹ За разумевање немачке политике у југоисточној Европи и историје употребе тог израза у јавном дискурсу тридесетих и четрдесетих година 20. века више у: Stephen G. Gross, *Export Empire: German Soft Power in Southeastern Europe, 1890–1945*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Perica Hadži-Jovančić, *The Third Reich and Yugoslavia: An Economy of Fear, 1933–1941*, (London: Bloomsbury Academic, 2020); Stevan K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War In Yugoslavia*, (Oxford: Oxford University Press, 2020); Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, (Beograd: Službeni glasnik, 2005).

³² P. Longerich, *Goebbels*, 662–663; Aristotle A. Kallis, *Nazi Propaganda and the Second World War*, (London: Palgrave Macmillan, 2005), 72–73, 96–97.

Првог светског рата. Према Хитлеровим речима, Срби су помислили да злоупотребе британско искрцавање у Грчкој за „нове атентате“ против Немачке и њених савезника.³³ Овде су аналогije са Сарајевским атентатом и Солунским фронтом јасне. Увод у радијски проглас о почетку инвазије био је праћен музиком из марша принца Еугена Савојског³⁴.

„Српски пораз“ – Априлски рат кроз перспективу *Фелкишер беобахтера*

Дневна конференција од 6. априла одржана је након почетка инвазије и Хитлеровог прогласа. Извештај састављен на основу њених закључака дужи је од било ког априлског. Службеници Министарства пропаганде посветили су највећи део времена управо Југославији. Основна упутства за штампу била су углавном везана за Хитлеров проглас. Новинари су добили наређење да детаљно објасне „сваку реч овог прогласа“. Наглашено је како широке народне масе нису упознате са догађајима попут Сарајевског атентата и да би их требало што више приближити просечном читаоцу. Новинари су, затим, добили задатак да опишу „политичку злочиначку клику у Београду“, како је настала југословенска држава и разлике између Срба, Хрвата и Словенаца. С тим у вези, новинари нису смели да пишу о јединственом југословенском народу, већ о свакој нацији засебно. Посебно упутство тицало се писања о Хрватима, које је требало „оштро разликовати“ од писања о Србима. Саветовано је да аутори пореде Србе са Пољацима, који су „такође пошли за лудилом дилетантске генералске клике“, а Хрвате са Словацима, који су у немачкој јавности били означени као народ потчињен Чесима у међуратној Чехословачкој и који је стекао своју независност захваљујући Немачкој. Најзад, новинари су добили инструкције да кривицу за бомбардовање Београда налазе у „неодговорним личностима“, попут генерала Душана Симовића. Сваки од текстова морао је да делује уверљиво и да опонаша објективно и научно писање.³⁵

Извештавање о догађајима у Југославији било је у складу са овим упутствима. Насловна вест *Фелкишер беобахтера* од 7. априла гласила је: „Прво

³³ “Adolf Hitler's Order of the Day Calling for Invasion of Yugoslavia and Greece”, *Wikisource*. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Adolf_Hitler%27s_Order_of_the_Day_Calling_for_Invasion_of_Yugoslavia_and_Greece (прист. 31.10.2025).

³⁴ Принц Еуген Савојски (Eugen von Savoyen) (1663–1736) био је војсковођа Хабзбуршке монархије. Символика коришћења његовог имена везана је за заузимање Београда и највећег дела Шумадије током рата између Хабзбуршке монархије и Османског царства 1716–1718. године. За време Другог светског рата, био је синоним за немачко присуство на Балканском полуострву. Нацисти су неформално називали Београд „Градом Принца Еугена“ (нем. *Prinz-Eugen-Stadt*), а СС дивизија сачињена од југословенских Немаца носила је његово име.

³⁵ ВArch, R 55, 20001g, Konferenz vom 6. April 1941.

успешно бомбардовање Београда. Немачки војник одговара издајницима.³⁶ Уколико изузмемо једну страницу посвећену локалним вестима и странице са огласима, цело издање било је посвећено нападу на Југославију. Поменути Хитлеров проглас заузео је читаву трећу страну.³⁷ Карикатура која приказује немачког војника како гвозденим метлом чисти Балкан од пацова који носе Давидову звезду и британску заставу најбоље симболизује главне правце немачке пропаганде – Британци и Јевреји увукли су Југославију у рат зарад својих интереса, а српски народ, ношен великосрпским идејама, насео је на њихова празна обећања.

Прве вести о немачким успесима на копненом ратишту појавиле су се већ 8. априла на насловној страни *Фелкишер беобахтера*. Главна вест тога дана гласила је: „Остварени су дневни циљеви на свим тачкама. Тврд српски отпор поражен“.³⁸ Поред ратног извештавања, на насловној страни налазио се и први у низу посебних ауторских текстова посвећених Југославији. Ови текстови су имали за циљ да приближе читаоцима политичке прилике у земљи пре рата, ставе одговорност за његово избијање на британске и југословенске власти и српске политичке чиниоце, те да доведу у везу наводно државно антинемачко деловање са енглеским интересима. Први текст посвећен Југославији изашао је из пера Франца Ронебергера (Franz Ronneberger)³⁹ и био је насловљен „Великосрпска фикција“. Главна порука његовог текста била је да је Југославија неприродна држава, која није заснована ни на једном историјском моделу. Ронебергер је закључио да је криза у Југославији „условљена народом“, јер је, по њему, српство било „жедно“ доминације у држави и тиме је, у ствари, постало њен противник.⁴⁰

У наредном броју *Фелкишер беобахтера* није било много речи о току рата и борбеним дејствима. Сам Гебелс био је аутор текста о Југославији који је био насловљен „Стара песма“. Наслов је требало да асоцира на поновљено енглеско деловање, односно окретање земаља против Немачке и фабриковање ратова, као у случају Пољске, Норвешке, Холандије, Белгије и Француске.

³⁶ „Erster erfolgreicher Bombenangriff auf Belgrad. Der deutsche Soldat antwortet den Verrätern. Die Wehrmacht zur Abrechnung mit den Kriegsverbrechern im Südosten angetreten“, *Völkischer Beobachter*, 7. April 1941, 1.

³⁷ „Die Aufrufe des Führers“, *Völkischer Beobachter*, 7. April 1941, 3.

³⁸ „An allen Punkten die befohlenen Tagesziele erreicht. Zäher Widerstand der Serben niedergekämpft“, *Völkischer Beobachter*, 8. April 1941, 1.

³⁹ Франц Ронебергер (1913–1999) био је немачки правник и политиколог. Учланио се у Нацистичку партију и њене бројне организације као студент. Током тридесетих година, постао је један од водећих људи Института за југоисток (нем. *Südost-Institut*) и био је задужен за истраживање историје односа Немачке са земљама југоисточне Европе, где је остварио блиску сарадњу са немачким мањинским организацијама. Након Другог светског рата је наставио да се бави политикологијом и новинарством.

⁴⁰ Franz Ronneberger, „Die großserbische Fiktion“, *Völkischer Beobachter*, 8. April 1941, 1–2.

Министар пропаганде закључио је у свом маниру: „Ко иде са Енглеском, иде у смрт!“⁴¹ Поред последњих редова овог текста, на другој страни, стајао је текст насловљен: „Ружно буђење Београда“.⁴² Жестина бомбардовања је, уз овакво извештавање, између осталог, имала за циљ да стави до знања властима и народима европских земаља шта ће бити немачки одговор на потенцијална свргавања пронемачких влада. Наредног дана, главна објава била је везана за ратне успехе немачке копнене војске – великим црвеним словима писало је како је немачка војска заузела Солун, Скопље, Ниш и Марибор. Такође, објављена је вест о заробљавању четрнаест неименованих британских и српских генерала и 22.000 војника.⁴³ У ауторском тексту, Хајнц Клајс (Heinz Kleiß) је упоредио војни удар у Београду са Мајским превратом,⁴⁴ и закључио да се „српска објава рата Рајху“ одиграла у раним јутарњим часовима 27. марта. Овим је јасно желео да укаже на континуитет између српских официра који су убили свог краља 1903. и издали Немачку 1941. године.

Након што су немачке снаге заузеле Загреб 10. априла, штампа је писала о дочеку војника на улицама града. Прве вести у *Фелкишер беобахтеру* о овом догађају појавиле су се два дана касније.⁴⁵ У истом броју, Франц Ронебергер је написао свој нови текст посвећен „ослобођењу Хрватске“.⁴⁶ Овде је кратко описао хрватску историју од средњег века до почетка Другог светског рата. Писао је како је идеја о јединству југословенских народа потекла од Хрвата, крајем 19. века, али да су је Срби злоупотребили за великосрпску иредентистичку политику. Затим, писао је како се хрватски народ у Југославији нашао у борби за сопствену душу пред оријентално-византијско-османском српском деспотијом. Нагласио је како је разлика између Хрвата и Срба најочигледнија у „најновијој доктрини хрватске науке“, која је одбацила словенски карактер хрватског народа и трагала за његовим илирским и готским наслеђем. Овакво писање било је у складу са расистичким погледом на свет Нацистичке партије. Такође, Ронебергер је опет упоредио положај Хрвата у Југославији и Словака у међуратној Чехословачкој.⁴⁷ Наравно, симболика је била очигледна – оба народа стигла су до „слободе“ и „државне независности“ захваљујући Немачкој. На трећој страни настављено је писање о Хрватској. Наслов који симболизује

⁴¹ Joseph Goebbels, „Das alte Lied“, *Völkischer Beobachter*, 9. April 1941, 1–2.

⁴² „Belgrads böses Erwachen. Ganze Arbeit der deutschen Bomber“, *Völkischer Beobachter*, 9. April 1941, 2.

⁴³ „Saloniki, Üsküb, Nisch und Marburg genommen“, *Völkischer Beobachter*, 10. April 1941, 1.

⁴⁴ Heinz Kleiß, „Der Generalsputsch in Belgrad“, *Völkischer Beobachter*, 10. April 1941, 1–2.

⁴⁵ „Ein freier kroatischer Staat gefordert“, *Völkischer Beobachter*, 12. April 1941, 1.

⁴⁶ F. Ronneberger, „Die Befreiung Kroatiens“, *Völkischer Beobachter*, 12. April 1941, 1–2.

⁴⁷ *Ibidem*.

једну од централних тема овог броја гласио је: „Неописива радост у Загребу. Хрватска захваљује својим ослободиоцима.“⁴⁸

Иако је Независна Држава Хрватска проглашена 10. априла, вести о хрватском „осамостаљењу“ нису се појавиле на страницама *Фелкишер беобахтера* све до 13. априла, када је Славко Кватерник дао интервју листу и изјавио како је немачки војник „спаситељ хрватске слободе“.⁴⁹ У насловној вести истог броја, уредници су победоносно објавили како је „српска северна армија“ уништена и да немачка војска маршира ка Београду.⁵⁰ Немачке снаге заузеле су југословенску престоницу током 12. априла, али тај податак вероватно није био доступан уредништву приликом израде броја. Велика карта немачког продора кроз Југославију објављена је преко читаве треће стране, а на наредној је објављен текст Теодора фон Лерха (Theodor von Lerch), пензионисаног аустријског генерала, који је кампању у Југославији упоредио са ратовањем принца Еугена Савојског с краја 17. и почетка 18. века и са учешћем немачке војске у Тројној инвазији против Србије 1915. године.⁵¹

Објава о немачком заузимању Београда заузела је главну и централну позицију на насловној страни *Фелкишер беобахтера* од 15. априла.⁵² Аутори су тријумфално констатовали како је највећи део „српске“ војске уништен и да су још двадесет и два генерала заробљена, без навођења њихових имена.⁵³ Тријумфални дух овог броја осликава и карикатура са друге стране, у којој је представљено како немачка војска савладава бесног Србина, који је обучен у српску народну ношњу и носи сабљу и бомбу. Он је у овој карикатури приказан као марионета којом управља Винстон Черчил. Истовремено, напредовање немачке војске у рату против Југославије и на северноафричком фронту послужило је Јозефу Гебелсу да Адолфа Хитлера прогласи непобедивим у ауторском тексту у *Фелкишер беобахтеру* од 16. априла.⁵⁴ У тексту „Српски пораз“, чији је аутор непознат, „српска генералска клика“ и Енглеска оптужене су како су поново желеле да отворе Солунски фронт против Немачке. Аутор пореди југословенске официре који су спровели војни удар од 27. марта 1941. са Драгутином Димитријевићем Аписом и Гаврилом Принципом, називајући их њиховим наследницима.⁵⁵

⁴⁸ „Unbeschreibliche Begeisterung in Agram. Kroatien dankt seinen Befreiem“, *Völkischer Beobachter*, 12. April 1941, 3.

⁴⁹ „Ein Gespräch mit General Sladko Kvaternik. „Der deutsche Soldat – Retter der kroatischen Freiheit““, *Völkischer Beobachter*, 13. April 1941, 2.

⁵⁰ „Auflösung auch der serbischen Nordarmee. Konzentrischer Vormarsch auf Belgrad“, *Völkischer Beobachter*, 13. April 1941, 1.

⁵¹ Theodor von Lerch, „Festung Serbien“, *Völkischer Beobachter*, 13. April 1941, 4.

⁵² „Belgrad in unserer Hand! Die Masse des serbischen Heeres vernichtet“, *Völkischer Beobachter*, 15. April 1941, 1.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ J. Goebbels, „Er ist es!“, *Völkischer Beobachter*, 16. April 1941, 1–2.

⁵⁵ „Die serbische Niederlage“, *Völkischer Beobachter*, 16. April 1941, 3.

Тријумфално расположење немачке штампе наставило се и наредних дана. Заробљени југословенски генерал, Данило Калафатовић, потписао је безусловну капитулацију војске у вечерњим часовима 17. априла. Претходно, тог јутра, уредници *Фелкишер беобахтера* прогласили су потпуну победу над „Србијом“, великом насловном вешћу: „Србија на крају“.⁵⁶ У складу са ранијим упутствима Министарства пропаганде, посебно је наглашено бекство југословенске владе и њеног председника, генерала Душана Симовића.⁵⁷ Франц Ронебергер је написао нови текст у коме је, поново, поредио Југославију са међуратном Чехословачком. Закључио је како је политичка улога српства у „бившој држави“ била провокација за остатак становништва и да је предуслов за просперитетну будућност на њеном подручју „народнополитичко чишћење, баш као некада у Чехословачкој“.⁵⁸ Изрази попут „бивша држава“ или „некадашња држава“ већ су се били одомаћили у немачкој штампи, без обзира на то што је рат са Југославијом и даље трајао у тренуцима писања. На трећој страни је објављено успостављање немачке цивилне управе у Доњој Штајерској, јужној Коруској и Крањској.⁵⁹ Ове три словеначке области директно су припојене Немачкој и оне су од тог тренутка третиране искључиво као њен интегрални део. Поменути вест пратили су извештаји о одушевљењу немачког становништва у Марибору и фотографија народа који поздравља немачке војнике.⁶⁰

Посебан текст посвећен освајању Београда објављен је у *Фелкишер беобахтеру* од 18. априла, с насловом „Девет људи заузело Београд!“⁶¹ Уз претеривања, описана је акција заузећа југословенске престонице, коју је самоиницијативно предводио СС официр Фриц Клингенберг (Fritz Klingenberg), који је преко ноћи постао херој једног дела немачке јавности. Објава капитулације „Србије“ била је главна вест у *Фелкишер беобахтеру* од 19. априла. Пропраћена је уз коментар да су Енглеска и Рузвелт доживели застрашујући пораз.⁶² Нови текст о Југославији, с насловом „Самоубиство и убиство“, уследио је као додатак на ову вест, овога пута из пера Теодора Зајберта (Theodor Seibert).⁶³ „Самоубиство“ је била асоцијација на војни удар од 27. марта и оваква аналогија коришћена је и у оном делу Србије који је био под немачком окупацијом.⁶⁴ Зајбертовим текстом

⁵⁶ „Serbien am Ende“, *Völkischer Beobachter*, 17. April 1941, 1.

⁵⁷ „Simowitsch nach Athen geflüchtet“, *Völkischer Beobachter*, 17. April 1941, 1.

⁵⁸ F. Ronneberger, „Der Ruf nach der ordnenden Kraft“, *Völkischer Beobachter*, 17. April 1941, 1.

⁵⁹ „Deutsche Zivilverwaltung in Untersteiermark, Südkärnten und Krain“, *Völkischer Beobachter*, 17. April 1941, 3.

⁶⁰ *Völkischer Beobachter*, 17. April 1941, 5.

⁶¹ „Neun Mann nahmen Belgrad!“, *Völkischer Beobachter*, 18. April 1941, 1.

⁶² „Serbiens Kapitulation am zwölften Kriegstage: Furchtbare Niederlage Englands und Roosevelts“, *Völkischer Beobachter*, 19. April 1941, 1.

⁶³ Theodor Seibert, „Selbstmord und Mord“, *Völkischer Beobachter*, 19. April 1941, 1–2.

⁶⁴ Више у: Данило Грегорић, *Самоубиство Југославије: последњи чин југословенске трагедије*, (Београд: Југоисток, 1942).

доминирају два аргумента која су била свеprisутна и у претходним недељама: Черчил и Идн су празним обећањима и лукавством обмањивали друге државе да воде британске битке; кривица за рат сваљивана је на српски официрски кор. Међутим, овде се јавио и један нови мотив, а то је изједначавање енглеске и америчке кривице за избијање сукоба. У већини текстова, Сједињене Америчке Државе и њихов председник или нису помињани или су спорадично довођени у везу са догађајима у Југославији и Грчкој. Код Зајберта, америчка улога значајна је колико и енглеска.⁶⁵ Јачање негативне слике Сједињених Америчких Држава у немачкој пропаганди почетком 1941. свакако је имало везе са све већом америчком економском подршком Уједињеном Краљевству и доношењем Закона о зајму и најму у марту 1941. године.

Писање немачке штампе о Југославији након њене капитулације престало је готово у потпуности. Операције у Грчкој постале су нова централна тема. Број *Фелкишер беобахтера* од 20. априла био је посвећен Хитлеровом рођендану.⁶⁶ У листу је 21. априла писано о свечаностима у Марибору, Птују и Цељу: „Фиреров рођендан у знаку ослобођења“.⁶⁷ У *Фелкишер беобахтеру* више није било опширнијих текстова о завршеном Априлском рату. Аутори су повремено подсећали читаоце на злочине почињене над Немцима у Југославији и улогу српских официра у преврату од 27. марта. Примере за то видимо у издањима од 24. и 28. априла. У првом, објављен је текст о сахрани девет Немаца из околине Панчева, које су Срби „бестијално убили“ и чија су тела, наводно, пронађена након доласка немачке војске.⁶⁸ На истој страници, Курт Весели (Kurt Wessely) је написао извештај из окупираног Београда, у коме је експлицитно навео да су официри довели на престо краља Петра I Карађорђевића (1903–1921), убили хабзбуршког надвојводу и престолонаследника Франца Фердинанда и лишили власти кнеза Павла Карађорђевића. Официрски дом у Београду означио је као „гнездо завереника“.⁶⁹ У другом издању налази се текст о Брежицама, словеначком граду који су Немци директно припојили Трећем рајху. Наслов овог текста гласио је: „Брежице под српским деспотизмом. Патња једног града“. У тексту је наведено како су Брежице биле миран и развијен град до Првог светског рата, након чијег завршетка је немачко становништво живело окружено „српском мржњом“, која је временом постајала „све оштрија“. Наглашено је како су припадници српских „бандитских“ организација подстицали на насиље над

⁶⁵ T. Seibert, „Selbstmord und Mord“, *Völkischer Beobachter*, 19. April 1941, 1–2.

⁶⁶ *Völkischer Beobachter*, 20. April 1941.

⁶⁷ „Führer-Geburtstag im Zeichen der Befreiung“, *Völkischer Beobachter*, 21. April 1941, 3.

⁶⁸ „Bestialischer Serbenmord an 9 Volksdeutschen“, *Völkischer Beobachter*, 24. April 1941, 3.

⁶⁹ Kurt Wessely, „Verlassene Schlösser und zerrissene Akten“, *Völkischer Beobachter*, 24. April 1941, 3.

Немцима, претњама смрћу спречавали њихова окупљања, пребијали немачку децу и пуцали на немачке спортисте.⁷⁰

Немачка војска у потпуности је заузела континенталне делове Грчке почетком маја. Британске експедиционе снаге напустиле су грчко копно и повукле се на Крит. Немачки пропагандисти назвали су окупацију Југославије и Грчке победом против Енглеске на југоисточном фронту, а искрцавање британске војске на Криту „другим Данкирком“.⁷¹

Хитлер је прогласио победу у тзв. Балканској кампањи у свом обраћању немачким посланицима у Берлину 4. маја. Југославију је споменуо неколико пута, пратећи пропагандни наратив који је установљен још почетком априла. Најпре је истакао да је од доласка на власт покушавао да се споразуме са Југославијом, без обзира што је њен српски чинилац био супротстављен Немачкој у Првом светском рату, који је „почео у Београду“. Нагласио је да је споразум од 25. марта био изразито повољан по Југославију и да су га срушили британски плаћеници. Споменуо је насиље над немачким дипломатама и прогоне над Немцима. Говорећи о ратним дејствима, истакао је да је „Србија“ капитулирала након дванаест дана. Најзад, део говора посвећен југословенском ратишту завршио је мишљу да ће српска нација извући закључке из рата.⁷² Ова порука вероватно је била упућена и осталим неутралним и осовинским земљама, нарочито оним на Балкану. Хитлеров говор, као и писање штампе након почетка инвазије, нису се разликовали од главних праваца немачке пропаганде успостављених у априлу 1941. године.

Закључак

У првим годинама Другог светског рата, ратна пропаганда у Немачкој је почивала на неколико утврђених праваца. Основни задатак штампе је био да прикаже како Немачка није желела избијање општеевропског рата, већ да су јој га наметнуле Велика Британија и Француска. Пропагандна кампања током немачке инвазије на Југославију била је конструисана у складу са овим општим наративом.

Оправдања немачких власти за агресивну спољну политику темељила су се на два основна мотива – сарадњи одређене државе са немачким непријатељима и прогонима немачких дипломата и етничких Немаца у тој земљи. Наратив се обликовао додавањем особености о државама које су се у том тренутку нашле

⁷⁰ „Rann unter serbischer Zwangsherrschaft. Die Leiden einer Stadt – Mittelpunkt großer nationaler Kämpfe“, *Völkischer Beobachter*, 28. April 1941, 3.

⁷¹ „Das zweite Dünkirchen“, *Völkischer Beobachter*, 29. April 1941, 1.

⁷² „Adolf Hitler's Address to the Reichstag (4 May 1941)“, *Wikisource*. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Adolf_Hitler%27s_Address_to_the_Reichstag_\(4_May_1941\)](https://en.wikisource.org/wiki/Adolf_Hitler%27s_Address_to_the_Reichstag_(4_May_1941)) (прист. 31.10.2025).

на мети немачке агресије. У случају Краљевине Југославије то је била актуелизација преко три деценије старог стереотипа о поткупљивом, завереничком и нелојалном српском официрском кору. Након избијања Априлског рата, једини израз који се на страницама *Фелкишер беобахтера* употребљавао за официре који су извршили војни удар у Београду био је „генералска клика“ (нем. *Generalsclique*). На основу свега изреченог, можемо закључити да је немачка пропаганда непосредно пре и током Априлског рата ишла већ опробаном стазом, с обзиром да су се сва три централна мотива већ употребљавала раније, током Првог светског рата, распарчавања Чехословачке и инвазије на Пољску.

Извори и литература

Bundesarchiv. OKH/Generalstab des Heeres (RH 2)

Bundesarchiv. Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (R 55)

Völkischer Beobachter (Beč)

Goebbels, Joseph. *Tagebücher 1924–1945*, Herausgegeben von Ralf Georg Reuth. München: Piper Verlag, 1999.

Gregorić, Danilo, *Samoubistvo Jugoslavije: poslednji čin jugoslovenske tragedije*. Beograd: Jugoistok, 1942. (ćirilica)

Deutsches Historisches Museum. <https://www.dhm.de/> (pristupljeno 31.10.2025)

Historisches Lexikon Bayerns. <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/> (pristupljeno 31.10.2025)

Österreichische Nationalbibliothek, ANNO Historische Zeitungen und Zeitschriften. <https://anno.onb.ac.at/> (pristupljeno 31.10.2025)

Wikisource. https://en.wikisource.org/wiki/Main_Page (pristupljeno 31.10.2025)

Evans, Richard. *The Third Reich at War: How the Nazis Led Germany from Conquest to Disaster*. London: Allen Lane, 2008.

Gross, Stephen G. *Export Empire: German Soft Power in Southeastern Europe, 1890–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Hadži-Jovančić, Perica. *The Third Reich and Yugoslavia: An Economy of Fear, 1933–1941*. London: Bloomsbury Academic, 2020.

Hoptner, Jacob B. *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1972.

Janjetović, Zoran. *Nemci u Vojvodini*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.

Kallis, Aristotle A. *Nazi Propaganda and the Second World War*. London: Palgrave Macmillan, 2005.

Longerich, Peter. *Goebbels: A Biography*. New York: Random House, 2015.

- Longerich, Peter. *Hitler: A Life*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Morewood, Steven. “Failure of a Mission: Anthony Eden’s Balkans Odyssey to save Greece, 12 February–7 April 1941”. *Global War Studies*, June 2013, 10 (1), 2013, 6–75.
- Pavlowitch, Stevan K. *Hitler’s New Disorder: The Second World War In Yugoslavia*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Rieber, Alfred J. *Storms over the Balkans: During the Second World War*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Ristović, Milan. *Crni Petar i balkanski razbojnici: Balkan i Srbija u nemačkim satiričnim časopisima (1903–1918)*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2011. (ćirilica)
- Ristović, Milan. *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Službeni glasnik, 2005.
- Strobl, Gerwin. *The Germanic Isle: Nazi Perceptions of Britain*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza 2*. Beograd: Narodna knjiga. 1983.
- Welch, David. *Propaganda and the German Cinema 1933–1945*. London: I.B.Tauris, 2001.
- Welch, David. *The Third Reich: Politics and Propaganda*. London: Routledge, 1993.
- Zakić, Mirna. *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Summary

MA Luka Roksić (2000)

**“The German soldier answers the traitors” –
The Viennese edition of the *Völkischer Beobachter*
on the German invasion of Yugoslavia**

Nazi Germany launched its invasion of the Kingdom of Yugoslavia on April 6, 1941. Over the following twelve days, the German army rapidly overran the Yugoslav territory. Before and during the invasion, the German media conducted an aggressive propaganda campaign portraying the Serbian political and military elites of the Yugoslav state as conspiratorial, perfidious, and venal. The *Völkischer Beobachter*, the official newspaper of the Nazi Party, was at the forefront of this campaign. This paper presents the writings of the Viennese edition of the *Völkischer Beobachter* in chronological order, from Yugoslavia's accession to the Tripartite Pact to Hitler's triumphant speech before the Nazi German Reichstag, covering the period from March 25 to May 4, 1941. Finally, it identifies the most frequently covered topics in the German anti-Yugoslav and anti-Serb propaganda and presents an analysis of how the German press justified the invasion of Yugoslavia.

Keywords: The press in Nazi Germany, *Völkischer Beobachter*, propaganda in Nazi Germany during World War II, German invasion of Yugoslavia, Joseph Goebbels, Franz Ronneberger

МА Павле Игњатовић
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
pavle.ignjatovic01@gmail.com

Критичко издање историјске грађе
Примљен: 30.12.2025.
Прихваћен: 4.1.2026.

Македонско питање: култура и политика

У односима Југославије и Бугарске након Другог светског рата једно од централних места заузимало је тзв. македонско питање тј. однос према питању националног одређења становништва у областима Вардарске и Пиринске Македоније и, преко тога, према будућности тих територија. Непосредно по завршетку рата, комунистичке партије две земље стајале су на истоветним позицијама: признавале су постојање македонског народа као посебне нације, чиме су следиле став Коминтерне из 1934. године,¹ док су се истовремено слагале да би требало да дође до уједињења југословенског и бугарског дела Македоније у јединствену целину. У циљу припреме таквог уједињења, Бугарска је у Пиринској Македонији повела политику *македонизације*, што је подразумевало културну аутономију и промоцију недавно стандардизованог македонског језика.²

Након што је, доношењем Резолуције Информбироа 1948. године, наступила криза у међусобним односима, у Бугарској је дошло до промене политике према македонском питању. Обустављене су припреме за уједињење два дела Македоније, мада у Пиринској Македонији није укинута културна аутономија. На тај начин се наставило са афирмацијом македонског националног идентитета, али на бугарској језичкој и културној основи, уз одбацивање раније југословенске политике.³

Са успоном Тодора Живкова, постепено су почелу да се уобличавају коначни ставови социјалистичке Бугарске у вези са македонским националним питањем. Живков је, најпре, на партијском пленуму у марту 1963. године одба-

¹ Tchavdar Marinov and Alexander Vezenkov, "Communism and Nationalism in the Balkans: Marriage of Convenience or Mutual Attraction?", in: *Entangled Histories of the Balkans, vol. II*, eds. Roumen Daskalov and Diana Mishkova, (Leiden: BRILL, 2015), 515–516.

² Чавдар Маринов, *Македонското прашање од 1944 до денес: комунизмот и национализмот на Балканот*, (Скопје: Фондација Отворено општество–Македонија, 2013), 35.

³ Ibid, 46–48.

цио постојање македонског језика, означивши га дијалектом бугарског, а затим и македонске нације на простору Пиринске Македоније, казавши да тамошње становништво представља неодвојив део бугарског народа. Као својеврсни компромис, понудио је платформу признавања постојања македонске нације искључиво у оквирима СР Македоније унутар Југославије.⁴ Четири године након „Мартовског“ пленума, Живковљеве ставове, које је Бугарска комунистичка партија (БКП) практично већ била усвојила, даље је разрадио Политбиро ЦК БКП и учинио их јавним. На првом месту међу принципима тада дефинисане политике било је супротстављање „фалсификовању“ историјских чињеница, јер Партија није нашла доказе о постојању македонске нације и језика пре 1945. године.⁵

Био је то тренутак у коме су се бугарске и југословенске позиције у вези са македонским питањем нашле на потпуно супротним половима. Тиме је отпочела нова фаза у спору око Македоније, који је вођен у три сфере: дипломатској, идеолошкој и научно-културној, која се често преливала и на претходна два поља, поготово у сферама историографије и лингвистике.⁶ Управо је тада, у контексту кризе у Чехословачкој и новог захлађења односа на релацији Москва–Београд, у Бугарској поведена снажна антијугословенска кампања. Ову кампању пратила је обимна издавачка делатност у области друштвено-хуманистичких наука, у циљу подупирања нове националне политике поведене у Софији.

Оваква активност источног суседа довела је и до реакција у Југославији. У Скопљу је 28. марта 1969. године одржана седница Савезне комисије за културне везе са иностранством, на којој се говорило и о потреби „даље афирмације македонске културе у иностранству у светлу бугарске антијугословенске кампање“.⁷ Међу припремним материјалима за седницу нашла се и *Информација о антимакедонској активности НР Бугарске у иностранству на плану културе*⁸, чији је препис приложен у наставку текста. У *Информацији* је дат преглед различитих облика бугарског културног деловања у циљу промоције нових ставова у вези са македонским питањем. Највећа пажња посвећена је анализи једне историографске публикације под насловом *Македонско питање: Историјско-политичка информација*⁹ (из преписа документа који је приложен ниже изузети су одломци

⁴ Маријана Стамова, „Тито, Тодор Живков и македонскиот вџпрос (1963–1967)“, *Минало* 2/1999, 78.

⁵ Ч. Маринов, *Македонското прашање од 1944 до денес*, 78.

⁶ Више о томе у: Стефан Требет, *Бугарско-југословенската контроверза за Македонија 1967–1982*, (Скопје: Институт за национална историја, 1997).

⁷ Архив Југославије (даље АЈ), Савезна комисија за културне везе са иностранством (даље 559), ф. 36, арх. јед. 79, Стенографске белешке Осамнаесте седнице Савезне комисије за културне везе са иностранством, Скопље, 28. март 1969. године

⁸ АЈ, 559, Ф. 36, 79, Информација о антимакедонској активности НР Бугарске у иностранству на плану културе, март 1969.

⁹ *Македонскиот вџпрос. Историјско-политическа справка*, (Софија: Институт за историја при БАН, 1968),

ове публикације), али ништа мању пажњу не привлаче ни коментари о деловању књижевника Венка Марковског¹⁰ – раније истакнутог песника у НР Македонији, а каснијег ИБ-овца који је након периода проведеног на Голом отоку емигрирао у Бугарску. Документ упућује и на тему кључног утицаја највишег државног и партијског руководства на прихваћене погледе на историографска питања. Због свега тога, овај документ може послужити као сведочанство из кога се сазнаје о спрези културе и политике у хладноратовском периоду.

¹⁰ Венко Марковски (1915–1988) био је македонски и бугарски песник и драмски писац, један од најзначајнијих у процесу формирања македонске националне књижевности. Током Другог светског рата је био активан у партизанском покрету у Бугарској и Југославији, али је након рата подржао Резолуцију Информбироа и успротивио се мерама националне политике у НР Македонији. Након петогодишњег заточеништва на Голом отоку (1956–1961), 1965. године емигрирао је у Бугарску, где је постао члан Бугарске академије наука и наставио са књижевним и јавним радом.

SAVEZNA KOMISIJA ZA KULTURNE VEZE SA INOSTRANSTVOM

SAMO ZA LIČNU INFORMACIJU
POSLE SEDNICE VRATITI

ANTIJUGOSLOVENSKA POLITIKA VLADE NR BUGARSKE
PREMA SFRJ

INFORMACIJA O ANTIMAKEDONSKOJ AKTIVNOSTI
NR BUGARSKE U INOSTRANSTVU NA PLANU KULTURE

marta 1969. godine

ANTIJUGOSLOVENSKA POLITIKA VLADE NR BUGARSKJE PREMA SFRJ

Kao što je poznato, antijugoslovenska i antimakedonska propaganda u politici vlade NR Bugarske dobila je neuobičajene razmere i zamah u 1967. godini, a naročito krajem iste i početkom 1968. godine. Ona je sa izvesnim oscilacijama produžila u toku cele 1968. godine i postala je naročito gruba i agresivna posle vojne invazije ČSSR od strane pet zemalja Varšavskog ugovora. U ovom periodu, bugarsko državno i partijsko rukovodstvo ovakvoj kontinuiranoj politici i aktivnostima protiv SFR Jugoslavije i SR Makedonije, dalo je novi kvalitet svojim javnim angažiranjem, čime su najneposrednije zasegnute vitalni interesi makedonskog naroda. Negiranje makedonske nacionalne samobitnosti i svojatanje istorijske prošlosti, kulture, jezika i drugo, bugarsko rukovodstvo je do te mere politiziralo i dalo im je takve razmere, tako da sve to predstavlja evidentan napad na suverenitet i teritorijalni integritet SFR Jugoslavije.

Centralni bugarski listovi: „Rabotničko delo“, „Otečestven front“, „Narodna armija“, „Zemedelsko znae“ i još neki drugi listovi i časopisi u toku 1967. godine objavili su 120 antijugoslovenskih napisa, a u toku novembra 1967 – novembra 1968. godine objavili su preko 200 takvih napisa /1963. godine objavljeno je 25, a u 1964. godini 23 napisa/. U ovom pogledu vodi državna radiostanica „Rodina“ koja je počela svoje prve emisije 22 februara 1968. godine, upravo kada je ukinuta emisija Radio Sovije [Sofije] na makedonskom jeziku. Ova stsnica [stanica] je u periodu maj–decembar 1968. godine emitovala oko 70 antimakedonskih napisa.

Iz objavljenih materijala u bugarskoj štampi, drugim sredstvima masovnog komuniciranja i publicistici uopšte, kao i u izjavama pojedinih partijskih i državnih funkcionera, uočljivo je, do pojave „Istorijsko-političke informacije po makedonskom pitanju“, i od posebnog interesa za nas je sledeće:

- u stavovima za koje se zalagalo i zalaže bugarsko rukovodstvo po makedonskom pitanju u prethodnim godinama i sada nema bitnih razlika; [подвучено оловком – П. И.]
- obim i intenzitet, a naročito način na koji se postavlja makedonsko pitanje u javnosti, ukazuju da nije u pitanju običan produžetak stvari iz prethodnih godina; [подвучено оловком – П. И.]
- na veštački način nastoji se da budu stalno prisutni u bugarskoj javnosti pojedini istorijski događaji i ličnosti iz nacionalno-revolucionarnog pokreta makedonskog naroda, sve u cilju da se iskoristi i kaže da su bili Bugari. To se čini veoma pedantno, što nije slučaj sa sličnim pitanjima iz bugarske istorije; [подвучено оловком – П. И.]
- ocrtava se sve jasnije jedna teza da je NOB makedonskog naroda bio deo bugarskog otpora. [подвучено оловком – П. И.] U tom pogledu karakte-

- ristično je ignorisanje vojnih jedinica NOB Makedonije u sastavu NOVJ i borbi makedonskog naroda protiv bugarskih fašističkih okupatorskih jedinica i vlasti; sve naglašenije preuveličavanje učešća bugarske armije u završnim operacijama protiv nemačke fašističke vojske u našoj zemlji; nigde se ne spominje da je bugarskoj vojsci uz dozvolu naših nadležnih vlasti dopušteno da se bore protiv nemačkih jedinica na kraju rata i da operu sa sebe ljagu četirigodišnjeg savezništva sa Hitlerom i okupacije delova Srbije i Makedonije;
- u tim aktivnostima javno su se uključili i stavili su se na čelo istih, najviši državni i partijski rukovodioci, kao što je Todor Živkov predsednik Ministarskog saveta NR Bugarske i prvi sekretar Bugarske komunističke partije i sekretar CK BKP Venelin Kocev i drugi;
 - teze Todora Živkova za rad sa omladinom i komsomolom, a posebno o patriotskom vaspitanju omladine i naroda, dale su novi impuls i potstrek raznim aktivnostima protiv SFRJ;
 - u ovim aktivnostima u svim godinama, najdominantniji faktori u kojima se izražavao velikobugarski nacionalizam i šovinizam, odnosno aspiracije i teritorijalne pretenzije na integralne delove SFRJ, bili su:
 - San Stefanski ugovor,
 - Period makedonskog preporoda,
 - Ilindenski i drugi ustanci makedonskog naroda,
 - Učešće bugarske armije u završnim vojnim operacijama protiv hitlerovskih jedinica u našoj zemlji, i
 - Srednjovekovni period.

Napisi o Sanstefanskom ugovoru

U 1968. godini u NR Bugarskoj proslavljena je 90-godišnjica oslobodjenja Bugarske od Osmanli[j]skog ropstva. Međutim, ovaj nacionalni jubilarni praznik, po tome kako je tretiran Sanstefanski ugovor i posebno kako su tretirane teritorijalne odredbe tog ugovora, prelazio je granice proslave jednog jubileja. U stvari, u javnosti je akcenat davan upravo tim odredbama i glorifikovan bez svake mere. Samo u periodu od 2–3 meseca u NR Bugarskoj sa poznatim bugarskim tumačenjem tog ugovora pojavilo se 20 članaka.

Ustanci makedonskog naroda

U ovoj antijugoslovenskoj histeriji potpali su pod udar i poznati i značajni događaji iz istorije makedonskog naroda – Kresnensko-razloški i Ilindenski ustanak. U periodu od novembra 1967. godine do oktobra 1968. godine objavljeno je 6 članaka

o Kresnenskom ustanku. U svim tim napisima ustanak je označen kao bugarski i kao jedna od „svetlih stranica bugarske istorije“.

Članci posvećeni Ilindenskom ustanku znatno su mnogobrojniji. U vremenu od januara 1967. do septembra 1968. godine objavljeno je preko 20 [двапут подвучено оловком – П. И.] članaka u kojima se ovja [ovaj] veoma značajan događaj u istoriji makedonskog naroda proglašava bugarskim. U vezi sa time, karakteristični su i ovi sledeći momenti: /1/ izjave Todora Živkova (u govoru na kongresu Komsomola 13. januara 1968. godin[e]) i Venelina Koceva (u govoru na plenumu CK BKP od 26. XII 1967. godine) da je Ilindenski ustanak krupan istorijski događaj bugarskog naroda i /2/ stvaranje novog termina – Ilindensko-preobraženski ustanak. U nemogućnosti da dokažu da je Ilindenski ustanak delo bugarskog naroda (podignut je na tlu Makedonije i u njemu je učestvovao makedonski narod), sada se smišljeno povezuje bugarski – Preobraženski ustanak u Bugarskoj sa Ilindenskim, iako se faktički radi o dva ustanka, po mestu i datumima, različitih.

O učešću bugarske armije u završnim operacijama na našoj teritoriji

U poslednje vreme bugarski istoričari sve više se služe falsifikatima o ulozi i značaju koji je imala bugarska vojska u oslobodjenju delova SFRJ i posebno SR Makedonije. U tim člancima, pre svega, nigde se ne navodi da je ista ta armija do septembra 1944. godine bila okupatorska armija u Makedoniji i vodila žestoke borbe protiv naših vojnih jedinica i vršila nedela po našim gradovima i selima. [подвучено оловком – П. И.] Pored toga nigde ne navode da su za svoje učešće u završnim operacijama tražili dozvolu od Vrhovnog štaba NOV i POJ i da su u tim operacijama učestvovali na osnovu ugovora potpisanog u Brašovu između komandanta Vrhovnog štaba NOV i POJ Maršala Tita i bugarskog predstavnika. Poslednjih godina posebno je karakteristično pisanje o učešću bugarske vojske u Makedoniji i to se lini [čini] na takav način kao da u Makedoniji nije bilo nikakvih organizovanih jedinica NOVJ ili ukoliko ih je bilo, one su bile neznatne i nesposobne za ozbiljne vojne operacije. Jedinice NOVJ iz Makedonije ukoliko se i spominju ne tretiraju se kao jedince nove jugoslovenske vojske, već se nazivaju „makedonski partizani“, „makedonska vojska“ i sl. Pored toga, sve otvorenije čak i najotvorenije opravdava se okupacija Makedonije 1941–1944. god. od strane Bugarske i tretira kao oslobodjenje i priključenje Makedonije „Majci Bugarskoj“.

Aktivnost Venka Markovskog

Nasuprot svim uverenjima koja su davana sa najviših mesta u NR Bugarskoj da Venku Markovskom neće biti dozvoljeno da se bavi antijugoslovenskom i antimakedonskim aktivnostima, on je takvim aktivnostima otpočeo ješ [još] 1966. godine da bi

se kasnije sve intenzivnije ispoljavao. U toku 1968. godine on je 30 puta bio prisutan u centralnoj dnevnoj štampi i radiju, a publikovano mu je 33 pesme [подвучено оловком – П. И.]. Pored toga, u toku godine izdata mu je stihozbirka [подвучено оловком – П. И.], a 1967. godine i 4 knjige; dodeljena mu je druga nagrada na svečanosti „Praznik poezije 1968“. Osim toga, u repertoaru za 1969. godinu na jednoj od sofijских scena izvedena je njegova drama „Goce“.

Ovakav publicitet i prisutnost u sredstvima masovnog komuniciranja nije imao niti jedan bugarski pesnik. Pobude i namere organizatora ovakve aktivnosti su očevidne.

Istorijsko-politička informacija o makedonskom pitanju

U novembru 1968. godine u Sofiji izdata je interna brošura „Istorijsko-politička informacija o makedonskom pitanju“. [подвучено оловком – П. И.] Pripremljena je u CK BKP, [подвучено оловком – П. И.] a u izdanju Instituta za nacionalnu istoriju Bugarske akademije nauka. U njoj su izneti najnoviji stavovi i pogledi bugarskog rukovodstva o makedonskom pitanju.

U početku decembra, CK BKP je ovu brošuru dostavio svim partijskim organizacijama, aktivima i informativno-propagandnim institucijama gde se „razradjuje“. Sa sadržinom brošure upoznato je takodje i članstvo Otečestveno-frontovskih i komsomolskih organizacija.

Izdavanje „Istorijsko-političke informacije o makedonskom pitanju“ je u okvirima, pored ostalog, pojačanje [pojačane] aktivnosti u NR Bugarskoj po ovom pitanju. Pojava brošure ukazuje /1/ da je makedonsko pitanje, suprotno zvaničnim izjavama vrlo aktuelno u društveno-političkom životu NBR [NRB], i /2/ da bugarska teza o tome da će „neposredna budućnost“ definitivno odgovoriti i rešiti makedonsko pitanje ima podršku ne samo izvesnih nacionalističkih krugova, već i rukovodstva CK BKP.

Pomenuta brošura sadrži dva dela: politički i istorijski. U ovom poslednjem, dat je detaljan istorijski pregled od dolaska Slovena na Balkansko Poluostrvo do današnjih dana. Ovde nije izneto ništa novo – ponavlja se velikobugarsko nenaučno tretiranje istorije bugarskog i makedonskog naroda, odnosno, svojata se istorijska, kulturna i druga prošlost makedonskog naroda, veliča se Sanstefanski ugovor, opravdava se učešće Bugarske u „oslobodjenju“ Makedonije u Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu, opravdava se okupacija Makedonije za vreme od 1941–1944. godine, prećutkuje se Narodno-oslobodilačka borba makedonskog naroda protiv fašističkih okupatora, u tom sklopu i protiv bugarskih, i drugo.

Medjutim, u političkom delu, na jedan neverovatno grub način (možda najgrublji za poslednjih 20 godina) negira se makedonska nacionalna individualnost [подвучено оловком – П. И.]. Izneti su takvi stavovi i teze, koji ukazuju da bugarsko rukovodstvo nije prestalo sa ofanzivom protiv SFR Jugoslavije i da stoji na najekstremnijim

pozicijama o makedonskom pitanju. Po mašem [našem] mišljenju, ti stavovi i pogledi predstavljaju do sada najevidentniji pokušaj aspiracija i pretenzija prema SFRJ od strane bugarskih rukovodstava.

Pošto se iznose želje NR Bugarske za saradnju sa SFR Jugoslavijom i konstatira da se saradnja uspešno razvijala posle nekoliko sastanaka predsednika Tito–Todor Živkov, a naročito posle posete predsednika Tita NR Bugarskoj u 1965. godini i sastanka Krste Crvenkovski¹¹–Todor Živkov, da je na tim sastancima dogovoreno da obe strane treba da pokažu „maksimum strpljenja“ po spornim pitanjima i sl., da je taj postignuti dogovor sistematski narušavan sa jugoslovenske strane i da se u SFR Jugoslaviji vodi antibugarska kampanja, u Informaciji su veoma karakteristični следећи моменти: [подвучено оловком – П. И.]

U svim kontaktima, koje su imali bugarski partijski i državni rukovodioci sa našima poslednjih godina, na svim nivoima /1/ priznavali su postojanje makedonske nacije ili proces formiranja makedonske nacionalne svesti. U ovom materijalu to se uopšte ne spominje, tj. SR Makedonija se tretira kao geopolitička jedinica u sastavu SFR Jugoslavije, a ne i kao država makedonske nacije, /2/ posle dugo godina, prvi put je napadnuta politika KPJ, odnosno SKJ, optužujući ih da su stali na pozicije velikosrpske buržoazije po makedonskom pitanju, /3/ karakteristične su rezerve bugarskog rukovodstva izražene u kritici „teza skopskog rukovodstva“ u pogledu kako je rešeno makedonsko pitanje. Te rezerve nedvosmisleno ukazuju da bugarsko rukovodstvo ima na umu drugačije rešenje makedonskog pitanja tj. da je nezadovoljno rešenjem koje je makedonski narod izvojevaо u Narodno-oslobodilačkoj borbi u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, /4/ prilično otvoreno, u Informaciji se dezavuiše „dimitrovski kurs i period“ oko makedonskog pitanja, /5/ u brošuri se uzimaju u zaštitu lica koja su bila uzeta na odgovornost posle rata na osnovu naših zakona i pozitivnih propisa, uglavnom za vreme Rezolucije IB, što predstavlja pokušaj mešanja u unutrašnje stvari naše zemlje, /6/ netačno se tumače i ocenjuju razgovori Tito–Živkov i Crvenkovski–Živkov o makedonskom pitanju. Ovi razgovori objašnjavaju se na način koji najbolje odgovara bugarskom rukovodstvu.

Radi ilustracije, u produžetku, dajemo izvode iz pomenute Informacije:

[...]

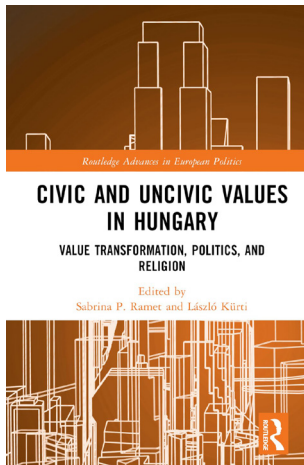
(Podvučeno u tekstu je naše).
Skopje, februar 1969. godine

¹¹ Крсте Црвенковски (1921–2001) био је један од најистакнутијих југословенских комуниста са простора СР Македоније. Обављао је низ функција на савезном и републичком нивоу, а у периоду 1963–1969. године био је секретар Савеза комуниста Македоније.

О ИДЕЈАМА И КЊИГАМА ON IDEAS AND BOOKS

др Милан Радовановић
Београд

Друштвена историја у фокусу LI

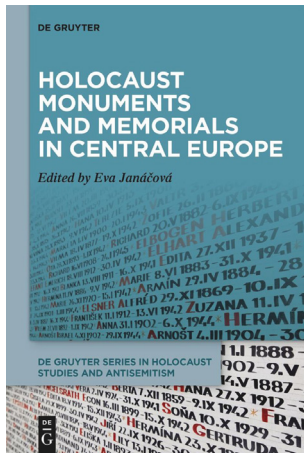
Civic and Uncivic Values in Hungary: Value Transformation, Politics, and Religion (Ed. Ramet, Sabrina P; Kürti, László), London–New York: Routledge–Taylor & Francis Group, 2025, 239 S.

Полазећи од претпоставке да грађанске вредности представљају темељ либералне демократије и главни предуслов за међународни мир, аутори прилога сакупљених у овом зборнику баве се специфичности политичког система у савременој Мађарској. Публикацију су уредили Сабрина Петра Рамет, професорка политичких наука на Норвешком универзитету за науку и технологију (Norwegian University of Science and Technology) у Трондхајму, и Ласло Курти (László Kürti), професор Института за примењене друштвене науке (Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete), Универзитета у Мишколцу (Miskolci Egyetem). Уз предговор и поговор уредника, публикацију сачињавају три веће целине, посвећене систему, вредностима и култури савремене Мађарске. Аутори укупно дванаест прилога кризу грађанских вредности разматрају кроз преломне тренутке који су довели до данашње ситуације; специфичности медијске слике у држави; положај мађарског друштва у ширем контексту Европске уније; блискост власти и цркве; дискриминацију националних мањина; развијање дипломатских односа са другим земљама сличних вредности и питање пласирања нових, илибералних вредности кроз медије и уџбенике.

***Das Erbe der Habsburgermonarchie in den Nachfolgestaaten: Brüche und Kontinuitäten* (Hrsg. Harmat, Ulrike), Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2025, 1175 S.**

Овај зборник радова о наслеђу Хабзбуршке монархије представља специјално издање у оквиру едиције „Хабзбуршка монархија 1848–1918“ (*Die Habsburgermonarchie 1848–1918*) чије је штампање завршено 2021. године. Тридесет аутора чији су прилози у њему сакупљени на примерима из двадесетих година 20. века разматра континуитете и дисконтинуитете са Двојном монархијом у развоју њених држава наследница. Правећи отклон од концептуалног решења преосталих дванаест томова у едицији, окренутих првенствено анализи модела вишенационалне државе, нагласак ове публикације је на тематској разноврсности. Зборник је подељен на шест већих поглавља посвећених политичкој трансформацији која је пратила претварање монархије у републику; социјалној политици и бризи о инвалидима рата; правном континуитету, држављанству и политичкој партиципацији; трансформацији војске; економским последицама нестанка монархије и елитама, односно друштвено-политичким променама које је донео распад државе Хабзбурга. Обрадом различитих тематских поља, аутори су настојали да пружи допринос бољем разумевању држава насталих распадом Монархије и у њих уписаног наслеђа и створе основу за даља истраживања ове теме. Улрике Хармат је сарадник Института за истраживање Хабзбуршке монархије и Балканског простора (*Institut für die Erforschung der Habsburgermonarchie und des Balkanraumes*), Аустријске академије наука (*Österreichische Akademie der Wissenschaften*) и један је од издавача и уредника едиције „Хабзбуршка монархија 1848–1918“.

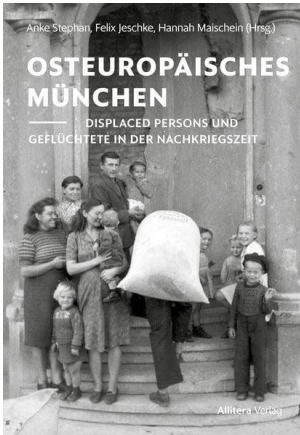
***Holocaust Monuments and Memorials in Central Europe* (Hrsg. Janáčková, Eva), Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2025, 350 p.**

Споменици жртвама Холокауста у централној Европи, првенствено у данашњој Чешкој, Пољској, Мађарској и Немачкој до сада су привлачили тек ограничену пажњу академске заједнице. У зборнику који је уредила Ева Јаначова (Eva Janáčková), истраживач при Одељењу за уметност 19. и 20. века, Института за историју уметности, Чешке академије наука и уметности (Ústav Dějin Umění, Akademie věd České republiky), истраживачи из различитих области, аутори укупно тринаест прилога, анализирају елементе индивидуалног и колективног сећања на Холокауст и то у споменичкој култури земаља Централне Европе. Њихов је надређени циљ што целовитије сагледавање историјског и уметничког контекста у коме су ови споменици подигнути, као и њихов каснији пријем и интерпретација. Сакупљени радови тичу се постојећих споменика и њихове улоге у меморијализацији жртава, одбачених планова за изградњу меморијалних комплекса, различитих решења питања меморијализације жртава, контекстуализације идеје поштовања према жртвама у специфичним друштвено-политичким околностима својственим одређеном периоду или држави. Разматрајући конкретне примере, аутори анализирају проблеме који су се јављали у прошлости или су тренутно актуелни у формулисању меморијалне културе и њеном одговарајућем позиционирању у оквиру савремених историографских и уметничких тенденција.

Postnikov, Boris, *Književna republika Jugoslavija: od 1989. do 2022*, Zagreb: Durieux, 2025, 407 s.

Борис Постников, публициста, есејиста и књижевни критичар из Сплита, у овој се монографији бави постјугословенским књижевним пољем као друштвено-политичким простором које нуди структурни оквир за тумачење стваралаштва југословенских и постјугословенских аутора, изван доминантне перспективе и парадигме националне књижевности. Методолошки темељ ове публикације чини социологија књижевности Пјера Будријеа (Pierre Bourdieu), коју аутор најпре подвргава критичкој анализи. Постјугословенско књижевно поље се затим концептуализује и преиспитује кроз разматрање континуитета и дисконтинуитета са југословенским стваралаштвом. Аутор предлаже поделу постјугословенске књижевности по декадама, на три периода – деведесете године, те прва и друга деценија двадесет и првог века, од којих свакој приписује себи својствену унутрашњу логику. У оквиру тако постављеног методолошког оквира, аутор књижевне текстове и друштвено-политичке феномене разматра мимо националне перспективе и у ширем друштвено-политичком контексту. Публикацију, поред увода, чини пет већих целина, посвећених теоријском утемељењу књижевности Краљевине и социјалистичке Југославије; социологији књижевности Пјера Будријеа и њеној критици; конструкцији постјугословенског књижевног поља и његовом развоју кроз три деценије од распада Југославије, те његовој будућности.

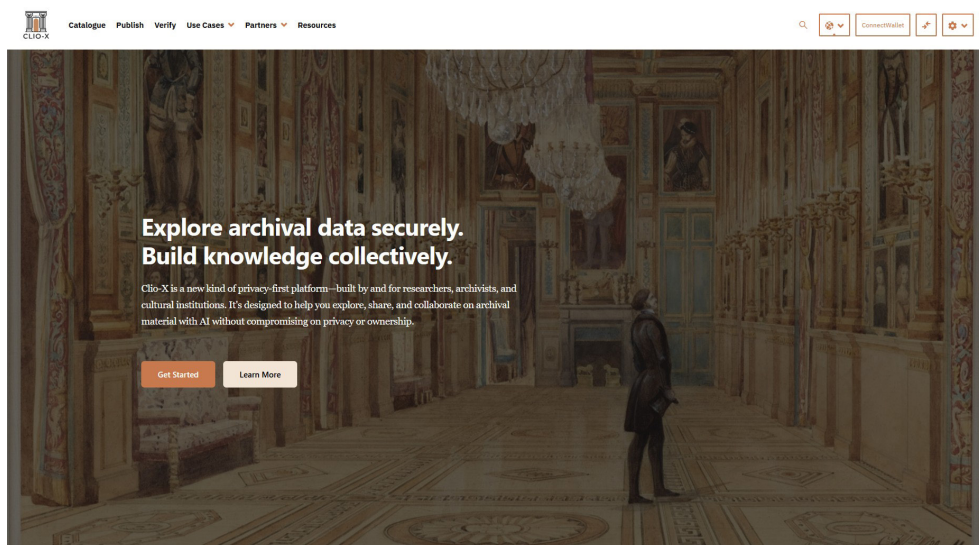
***Osteuropäisches München: Displaced Persons und Geflüchtete in der Nachkriegszeit* (Hrsg. Stephan, Anke; Jeschke, Felix; Maischein, Hannah), München: Allitera Verlag, 2025, 482 S.**

По завршетку Другог светског рата, Минхен се претворио у својеврсни центар окупљања миграната из Источне и Југоисточне Европе. Као расељена лица (*displaced persons*) у граду су живели представници различитих друштвених група и носиоци различитих историјских искустава – принудни радници, бивши заточеници логора, ратни заробљеници, припадници јеврејске заједнице који су преживели Холокауст и избеглице које су у Минхен стигле бежећи испред Црвене армије. Радови сакупљени у зборнику који су уредили др Феликс Јеншке (Felix Jeschke), научни сарадник Историјског семинара, Универзитета Лудвиг Максимилијан у Минхену, др Хана Мајшајн (Hannah Maischein), руководилац Музеја сеоског домаћинства Јехоф у Шенгејзингу и др Анке Штефан (Anke Stephan), професор историје у гимназији у Минхену показују како су мигранти из овог периода обликовали економски, културни и политички живот града. Кроз надређене теме сведочења и места сећања на миграцију у Минхену; расељених лица у друштву града; паралелног стварања хомогене заједнице на супротстављеним темељима изградње нације и транснационалне солидарности; континуитета миграција у послератном и периоду Хладног рата и Минхену као центру истраживања Источне Европе нуде целовиту слику не само улоге коју је град одиграо у посматраном периоду, него и њених краткорочних и дугорочних импликација.

МА Слободан Мандић
Историјски архив Београда
slobodan.mandic@digitalnaistorija.net
<https://www.digitalnaistorija.net/>

Прикази сајтова (Web адресар) XLIX

Clio-X Cultural Heritage and Archives Ecosystem,
<<https://cliox.org/>> (19. I 2026).

Поникла на најновијем таласу информатичке револуције, Web 3.0 платформа Clio-X представља истраживачки алат за рад са архивском грађом осмишљен на начин да омогући употребу вештачке интелигенције (AI) без угрожавања приватности, власништва и контроле над подацима. Ово се постиже тако што подаци остају тамо где су смештени и под потпуном контролом власника, тј. архивских установа. Архивска грађа се не преузима и не „храни“ спољним AI системима већ се обраде врше тамо где су подаци првобитно похрањени. То значи да архивске институције одређују ко има приступ, под којим условима и у коју сврху, укључујући сагласност и права коришћења. Највећи бенефит за истраживаче требало би да представља могућност рада с великим количинама

архивске грађе и откривање нових подручја веза и значења. За коришћење платформе уместо раније уобичајеног система класичног корисничког налога, овде је потребан тзв. дигитални новчаник, који служи као дигитални идентитет корисника. Дигитални новчаник не захтева унос личних података, или повезивање банковних картица, већ се користи као екстензија у веб-прегледачу уз помоћ којег се генерише јединствени дигитални идентитет. Овим се омогућава безбедан, анониман и контролисан приступ архивској грађи, чак и када је садржај бесплатан. У времену у којем све више институција дигитализује и дели грађу на интернету, Clío-X би требало да архивима омогући да сами управљају сагласностима и правима коришћења података. Платформа је поникла на темељу сарадње мултинационалног интердисциплинарног пројекта InterPARES Trust AI (2021–2026) и неколико канадских научних и образовних установа.

Modern Records Centre, University of Warwick,
**Reporting the General Strike: Contemporary accounts of
 “The Nine Day Wonder”**,
 <www.warwick.ac.uk/go/generalstrike> (19. I 2026).

The screenshot shows the website interface for the University of Warwick's Modern Records Centre. At the top, there is a search bar and navigation links. The main heading reads "Reporting the General Strike: Contemporary accounts of 'The Nine Day Wonder'". Below this is a large photograph of a group of men, likely miners or workers, wearing caps and coats. Underneath the photo, the text "Contemporary accounts" is followed by a short paragraph: "Read more than 450 documents relating to the 1926 General Strike, including strike bulletins, transcripts of radio broadcasts and internal reports produced by the strike co-ordinator, the Trades Union Congress." Two links are provided: "Explore the sources" and "Find out what has been digitised".

У мају 1926. године радници широм Велике Британије обуставили су рад у знак подршке рударима који су се суочавали са смањењем плата и продужавањем

радног времена. Штрајк је покренут од стране Савеза синдиката (The Trade Union Congress) који је на обуставу рада позвао лучке раднике, запослене у секторима транспорта, производње електричне енергије, гаса, тешке хемијске индустрије, у грађевинарству и штампаријама. Иако је штрајк окончан након свега девет дана поразом и поделама међу учесницима, била је то недеља у којој је више од три милиона радника било уједињено и солидарно у својим захтевима. Значајна архивска грађа за проучавање Генералног штрајка је похрањена у Архивском центру Универзитета Ворвик, основаном 1973. године, који представља главно национално архивско средиште за британске архиве синдиката и организација послодаваца. Страница посвећена Генералном штрајку даје могућност увида у садржаје главних архивских збирки, а посебно су издвојени дигитализовни материјали у количини од 450 докумената који укључују новинске чланке, билтене, радијске транскрипте, извештаје и друге изворе. Визуелни материјал је заступљен у одељку *Штрајк у сликама* и садржи тематски организоване фотографије, претежно сцене из Лондона, рад добровољаца на разбијању штрајка, последице нереда у престоници, а ту су и слајдови, настали на основу слика из новина, часописа и других публикација. Посетиоцима сајта је представљен и хронолошки увид у развој догађаја током дана који су се низали у времену пре, за време и после штрајка.

The Making African Connections Digital Archive,
<<https://makingafricanconnections.org/>> (20. I 2026).

Музеји су међу главним метама активизма који захтева *деколонизацију* британских институција, подстакнутог покретом “Rhodes Must Fall” (2015) и другим кампањама. Покрет није био само протестно-активистички већ је покренуо и академске расправе о томе како се колонијалне вредности и историја трансформишу у савременим институцијама. Разлог за то је што њихови историјски артефакти делују као снажни симболички подсетници на империјалне заоставштине. Неки музеји су одговорили различитим иницијативама које ангажују и *изворне* заједнице, а у ретким случајевима покренут је и дијалог о повраћају предмета. Пројекат „Стварање афричких веза“ је реализован у периоду од 2019. до 2021. године и бавио се истраживањем историјских афричких збирки које се чувају у музејима у Сасексу и Кенту. Намера је била да резултати рада на пројекту допринесу како теоријским тако и примењеним расправама о *деколонизацији* јавних институција. Једна од кључних компоненти пројекта било је истраживање и дигитализација око 600 предмета из три конкретне колонијалне збирке везане за Африку: 1) предмети из 19. века из Боцване, који се чувају у Музеју у Брајтону, из збирке свештеника Вилоубија (Rev. Willoughby)

THE MAKING AFRICAN CONNECTIONS DIGITAL ARCHIVE

Index Browse Map Browse The Project Our Archival Values Help Release Log Blog

Welcome to the Making African Connections Digital Archive. To begin your exploration of the Archive, enter a search term above or [browse the Archive](#).

The Making African Connections project ran between 2019 and 2021. It researched historic African collections held in Sussex and Kent museums with the aim of furthering both conceptual and applied debates over 'decolonizing' public institutions. A key strand of the project involved researching and digitizing around 600 objects from three specific Africa colonial-era collections:

1. 19th century objects from Botswana held in [Brighton Museum](#) from the collection of Rev. Willoughby and other sources;
2. 19th century objects from Sudan, collected in the context of the wars against the Mahdist forces, held at the [Royal Engineers Museum, Library and Archive](#);
3. 1930s objects from the Namibia/Angola borderlands held at the [Powell-Cotton Museum](#).

Interview with Ikhlas Ilyas, Curator at the Khalifa's House in Omdurman.

и других извора; 2) предмети из 19. века из Судана, прикупљени у контексту ратова против махдистичких снага, који се чувају у Музеју, библиотеци и архиву Корпуса краљевских инжењера; 3) предмети из тридесетих година 20. века са пограничних подручја Намибије и Анголе, који се чувају у музеју Пауел–Котон. Централни део веб презентације представља дигитализована збирка музејских предмета са описима, претражива према више критеријума, где је посебно остављена могућност за преглед путем географске мапе. Посебно указујемо на одељак резервисан за промишљања улоге савремених дигиталних архива, њиховим вредностима, принципима и приступима, који садржи и одабрану библиографију о тој теми.

Федеральное архивное агентство, 2012 – 2024,
Архивы – школе. Интернет-проект,
 <<https://school.rusarchives.ru/>> (20. I 2026).

Садржинску основу прегледно организованог сајта *Архиви за школе* чини збирка дигиталних копија архивских докумената који по мишљењу аутора одражавају најважније тренутке руске националне историје. Грађа је груписана у неколико тематских целина које би накнадно требало да буду проширене тако да обухватају целокупан обим школског програма. Тренутно су заступљене следеће теме: декабристички покрет, главни токови друштвене мисли у XIX веку, револуција 1917. године, колективизација и глад у СССР-у, велики терор, атомски пројекат у СССР-у, почетак космичке ере. Унутар сваког од ових одељка дати су краћи уводни текстови иза којих следи линкована листа архивских докумената са краћим описом, сигнатурном ознаком уз могућност увеличаног приказа. Посебна страница је посвећена објашњењу система сигнатуре архивских докумената и основама архивистике (заштита оригинала, контекст настанка докумената, коришћење грађе, фондови, принцип провенијенције, хијерархијска структура, физичка заштита, архивски описи и евиденције). Ради прегледности је дат списак свих презентованих докумената, као и именски регистар. Аутори сајта истичу да је приликом коришћења материјала са сајта и дигиталних копија архивских докумената неопходно навести место сталног чувања оригинала (на-

жив архива, сигнатура), али и информациони ресурс са којег су преузети копија документа и подаци о њему. Суштински, презентација представља виртуелну изложбу најважнијих докумената руске историје на којој корисници добијају сигурност у аутентичност представљених копија и поузданост у транскрипцију изворних текстова.

Упутство за предају рукописа

Годишњак за друштвену историју објављује студије, расправе, чланке и историјске изворе на српском и на енглеском језику. Радови морају бити оригинални и фокусирани на друштвену историју, до сада необјављени или послати за објављивање у другим часописима.

Прва страна текста треба да садржи: наслов рада на српском и енглеском језику, име аутора, звање и титулу аутора, годину рођења, назив институције у којој је аутор запослен и е-адресу аутора. Текстови морају да садрже апстракт до 100 речи на српском и енглеском језику, као и резиме на енглеском језику, односно на српском уколико је текст на енглеском језику. Аутор је дужан да пошаље кључне речи од пет до осам речи на српском и енглеском језику, као и списак литературе и извора коришћених у раду.

Предати текстови морају бити на ћирилици у формату .doc Microsoft Word-а, не дужи од 25 страна А4 формата (1800 карактера по страни са размацима) тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме), у фонту Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. Фусноте треба да имају величину слова 10, уз једноструки проред. Фотографије слати у минималној резолуцији од 300dpi, у формату .jpeg или .tif.

Текстове приложити у електронској верзији, на адресу:
g.drustvena.istorija@gmail.com

Сви пристигли рукописи (студије, истраживања, прилози) достављају се спољним рецензентима након иницијалне евалуације од стране главног и одговорног уредника.

Процес рецензија је строго анониман при чему се име рецензента ускраћује аутору, и обрнуто. Рецензент има право, по сопственој одлуци да открије идентитет аутору, али је пракса да оба идентитета остану сакривена.

Сваки текст прегледа најмање два рецензента, стручњака за област на које се рецензирано дело односи, чиме се обезбеђује квалитет и аутентичност чланака. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно/наставно звање као аутори радова.

Сви рукописи прихваћени за штампу морају да имају позитивне рецензије, као и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рукописи достављени редакцији часописа Годишњака за друштвену историју се не враћају

Редакција неће разматрати радове који не поштују наведене критеријуме

Упутства за писање напомена и библиографија

Библиографски подаци у фуснотама:

1. име и презиме аутора,
2. наслов дела: књиге или чланка, часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача),
3. место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
4. број стране цитата

Необјављена грађа – *навођење докумената из архивских фондова:*

Навести цео назив архива, назив и број фонда, број фасцикле или кутије, број јединице и назив документа, а касније наводити скраћено.

Архив Југославије (АЈ), Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ (180), Ф7, л. 12. Петогодишњи план инвестиција за потребе кинематографије у ФНРЈ. (у даљем тексту: АЈ, 180, ф7, л.12, Петогодишњи план инвестиција...)

Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства за трговину и индустрију 65, фасцикла 185, јединица 580, Протест против осамсатног радног времена, Трговачка обртничка комора у Загребу 7.1.1921. (у даљем тексту: АЈ, 65–185–580, Протест против...)

Објављена грађа

Јутарњи рапорт о судару електричног трамваја и фијакера, 28.2.1904, *Живети у Београду 1890–1940. Документа управе града Београда*, књига 6, приређивачи Милан Ристовић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, Горан Милорадовић, (Београд: Историјски архив Београда, 2008), 498–499.

Цитирање монографије:

Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 443.

Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, 450.

Цитирање чланака из часописа, зборника, новина:

Милан Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године (Прилог имагологији Балкана)”, *Годишњак за друштвену историју*, 24, 3 (2017), 11.

Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године“, 8–10.

Gavin Bowd and Anton Mioara, “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978.” *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 715. www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711. (pristupljeno 05.11.2019)

Bowd, Mioara, “Peak Dictatorship“, 716.

Rogers Brubaker, “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”, *The State of the Nation*, edited by John Hall, (Cambridge University Press, 1998), 272–306.

Brubaker, “Myths and Misconceptions”, 273.

Милутин Чолић, „Филмска дискриминација”, *Политика*, 19. март 1968, 5.

Навођење чланака са Интернета:

Wolfgang Schmale, “Processes of Europeanization”, in: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz, URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 (pristupljeno 05.11.2019).

Dilek Barlas, “Post-war Economies (Turkey)”, in: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016–01–05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (pristupljeno 03 11.2019)

Упутство за састављање списка извора и литературе

Начин приказивања списка извора и литературе се разликује од навођења у фуснотама.

Списак извора и литературе се наводи латиничним писмом, по абecedном реду. Уколико је издање на ћирилици, ставити у загради након навода да је на ћирилици. Прво се наводи презиме, затим име аутора, наслов дела, место, издавач и година.

Најпре се наводе необјављени извори, па објављени, а затим списак литературе.

Spisak izvora i literature:

Arhiv Jugoslavije. Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ. fond 180.

Arhiv Jugoslavije. Ministarstvo za trgovinu i industriju. fond 65.

Politika

Živeti u Beogradu 1890–1940. Dokumenta uprave grada Beograda, knjiga 6, priređivači: Milan Ristović, Dubravka Stojanović, Miroslav Jovanović, Miroslav Perišić, Goran Miloradović. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2008. (ćirilica)

Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. (ćirilica)

Ristović, Milan. „Le Canard Suvage i Majski prevrat u Beogradu 1903. godine (Prilog imagologiji Balkana)“. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 24, 3 (2017), 7–26. (ćirilica)

Bowd, Gavin and Mioara, Anton. “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978”. *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 711–737 www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711 (05. 11. 2019)

Brubaker, Rogers. “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”. *The State of the Nation*, edited by John Hall, Cambridge University Press, 1998, 272–306.

Навођење чланака са Интернета:

Schmale, Wolfgang. "Processes of Europeanization". *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 (pristupljeno 05.11.2019).

Barlas, Dilek. "Post-war Economies (Turkey)". *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Freie Universität Berlin: Berlin 2016–01–05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (pristupljeno 03.11.2019)

Submitting Manuscripts

The Annual for Social History is a peer-reviewed journal that publishes original new research in Serbian and English language. Manuscripts for consideration should focus on social history. Submissions should not be sent for publication elsewhere, or have been previously published.

Please mind the following guidelines in preparing a manuscript: The cover page should consist of the manuscript title, name of the author(s), academic title, and year of birth, institution and e-mail of the author. The cover page should also have a 100-words abstract, a resume, five to eight keywords, and the list of used references.

Manuscripts should be submitted in Microsoft Word .doc format, no longer than 25 pages (A4 size of approximately 1800 characters per page). The Annual for Social History use *The Chicago Manual of Style (17th edition)*, *Notes and bibliography style* (<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>) as reference style for footnotes and bibliography. Font should be Times New Roman, size 12, line spacing 1.5. Footnotes should be in font size 10, single spacing. Photographs should be at least 300dpi resolution, in jpeg or tif formats.

Manuscripts should be sent to: g.drustvena.istorija@gmail.com

All submitted manuscripts (studies, research, contributions) are further submitted to external reviewers after the initial evaluation by the chief editor.

The process of review is strictly anonymous. The name of the reviewer is unknown to the author, and vice versa. The reviewer has the right, in its sole discretion, to disclose the identity of the author, but it is a practice that both identities remain hidden.

Each text is evaluated by at least two reviewers, experts in the field to which the peer-reviewed work relationships is, with which is ensured the quality and authenticity of the articles. Reviewers (both foreign and domestic) must have higher or the same scientific or teaching title as the authors of the papers.

All manuscripts accepted for publication must have positive reviews, as well as both reviewers recommended for publishing.

Please mind that the editorial board will not consider submissions that are not following this guideline.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за друштвену историју =
Annual of Social History / главни и
одговорни уредник Милан Ристовић. – Год. 1,
бр. 1 (1994) – . – Београд (Чика Љубина
18-20) : Удружење за друштвену историју,
1994 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње.

ISSN 0354-5318 – Годишњак за друштвену
историју

COBISS.SR-ID 102349831

